

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNİN EKONOMİK BOYUTU

Soli Özel | Akademik Direktör

Belkıs Gökçe Uçar | Genel Sekreter

Rusya ve Türkiye'nin ticaret ve yatırım alanında kilit ortaklar konumunda bulunduğunu belirtmek isterim. Geçen yıl, ikili ticaretimiz yüzde 16 artarak 25,5 milyar \$'a ulaştı. Tarımda da iyi sonuçlar elde ettik. 2018 yılında, bu sektördeki ticaret hacmimiz yüzde 7 artarak 3 milyar \$'a ulaştı. Karşılıklı yatırımlar yaklaşık 20 milyar \$ seviyesinde seyretmektedir. Rusya Doğrudan Yatırım Fonu iki ülkenin ekonomilerini açısından gelecek vaat eden sektörlerle yatırım yapılmak üzere 1 milyar \$ düzeyinde ortak bir yatırım fonu oluşturmak amacıyla Türkiye Varlık Fonu ile bir anlaşma imzalayacaktır.

Vladimir Putin,

Rusya-Türkiye Üst Düzey İşbirliği Konseyi toplantısı,
8 Nisan 2019, Moskova

1990'lı yıllardan bu yana, ekonomik ve ticari ilişkiler Rusya-Türkiye ilişkilerinin lokomotifi olmuştur. Bugün ticari, ekonomik ve kültürel ilişkilerin yanı sıra tüm alanlarda delegasyon seviyesindeki irtibat noktalarımızı da görüştük. Sevgili dostum ve ben halihazırda 100 milyar \$'lık bir hedef koymuş bulunmaktayız ve bu nedenle, yeni yaklaşımlarla yola devam etmemiz gerekiyor. Birlikte Akkuyu nükleer santralinin temelini atmış ve Türk Akım gaz boru hattının açık deniz kesiminin inşaatını tamamlamış bulunmaktayız. Bu yılı Kültür ve Turizm Yılı olarak adlandırıyoruz...

Recep Tayyip Erdoğan,

Rusya-Türkiye Üst Düzey İşbirliği Konseyi toplantısı,
8 Nisan 2019, Moskova

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNİN EKONOMİK BOYUTU

Soli Özel | Akademik Direktör
Belkis Gökçe Uçar | Genel Sekreter

Türkiye-Rusya ilişkileri, Kasım 2015'te Rus SU-24 savaş uçağının Türkiye tarafından düşürülmesinin ardından gergin geçen bir dönem ve Suriye'de neredeyse dolaylı bir savaşın patlak vermesinin bu yana büyük bir gelişme kaydetmiştir. Türkiye'nin uzun menzilli bir hava ve füze savunma sistemi olan Rus S-400 sistemini satın alma anlaşması saldırıdan bu yana gerçekleştirilen büyük stratejik/askeri (*bir bakıma ekonomik*) faaliyetlerin son halkası olarak görülebilir. Bu yakınlaşma sonrası enerji sektöründeki iki altyapı projesine ilişkin görüşmeler sonuçlandırılmıştır: Türk Akım boru hattı ve Rusya tarafından Türkiye'nin güneyinde inşa edilip, işletilecek olan, Rusya'ya ait nükleer reaktör. Rusya'nın Temmuz 2016'daki başarısız darbe girişiminde Türk Cumhurbaşkanı'nın yanında durduğu, Rusya'nın Ankara büyükelçisinin, sergi ziyaretçilerinin gözleri önünde cinayete kurban gittiği ve İran-Rusya-Türkiye'nin Suriye'ye istikrar getirmek üzere Astana Süreci'ni başlattığı jet krizi sonrası dönemde, iki ülke arasındaki toplam mal ticareti hacminde kayda değer bir artış görülmüştür. Türkiye'ye gelen Rus turist sayısı kriz öncesi seviyelerine geri dönmüştür. İki ülkenin bilhassa savunma sektöründe ikili ekonomik ilişkilerini güçlendirme yönündeki isteklerini teyit etmeleri Batıda kaygıların artmasına sebebiyet vermektedir.

Bu raporda, Türkiye'nin Batı ile gerilen ilişkileri dikkate alındığında, Rusya'nın Türkiye açısından, önemli bir ticaret ortağı alternatifi olup olamayacağının değerlendirilmesi amacıyla, tarihi bilgiler de göz önüne alınarak Türkiye ve Rusya'nın ekonomik ilişkilerini etkileyen önemli faktörler incelenmiştir. Bu bağlamda, ticaret, enerji, turizm ve doğrudan yabancı yatırım akışlarına ilişkin gelişmeler ve bu hususların çeşitlendirilmesinin yanı sıra her iki ortağın ekonomik stratejilerinin değişimine bakacağız.

Rusya-Türkiye ilişkilerine dair çoğu analizde, tarihsel stratejik boyuta odaklanılmaktadır. Her iki ülke geçmişte birbirinin ezeli düşmanı olan ancak artık varlığını yitirmiş imparatorlukların varisi konumundadır. Bu ülkelerin karşılıklı algıları yüzyıllar boyunca birbirlerine karşı mücadele verdikleri sa-

vaşlarla şekillenmiştir. Rekabetlerinin son iki yüzyılında, Rus İmparatorluğu topraklarını genişletirken, Osmanlı İmparatorluğu'nda bunun aksi bir durum söz konusu olmuştur. Rusya'da Devrim ve Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ve Türkiye'deki Ankara Millet Meclisi Hükümeti'nin Kurtuluş Savaşı'nı başlatması sonrasındaki dönem iki ülkenin etkileşimlerinin mahiyetini değiştirmiştir. İki yeni ve hassas rejim, karşı tarafın kendi amaçlarına yönelik faydasının farkına varmış ve iki dünya savaşı arası dönem boyunca, karşıt rejimlerle yönetilmelerine rağmen ortak bir sömürgecilik kaygısı, korkusu ve sömürgeciliği reddetmeleri nedeniyle birbirleriyle dayanışma içerisinde kalmış ve yakın ilişkiler kurmuştur. Aslında, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti sanayileşme politikasını uygulamaya koyarken, Sovyetler, Türkiye'ye endüstriyel planlamaya ilişkin vergiler, teknik bilgi birikimi ve uzmanlığı ile yardımcı olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin savaş sonunda Doğu ve Orta Avrupa'daki hakim konumu ve Türkiye'nin egemenliği ve topraklarına ilişkin iddiaları Türkiye'nin Soğuk Savaş düzeni şekillenmeye başlarken yaptığı stratejik tercih açısından belirleyici bir rol oynamıştır. Güvenliğine dair hayati bir tehdit algılayan Türkiye Birleşik Devletler ile yakın stratejik ilişkiler kurmaya başlamış ve Atlantik Paktı'na katılma hedefini azimle izleyerek ve bu hedefi gerçekleştirmek üzere Kore'ye asker bile göndererek NATO üyesi olmuştur. Soğuk Savaş esnasında, Türkiye hem yurt içinde hem de dış politikası çerçevesinde amansız bir komünizm karşıtı politika izlemiştir. Türkiye her zaman NATO'nun bir güvenlik müttefiki olarak kalmış ve ordu yönetime el koyup seçilmiş hükümeti devirdiğinde, darbeciler yönetime gelir gelmez ilk işleri NATO'ya ve-lağvedilmeden önce-CENTO'ya (Bağdat Paktı) bağlılıklarını belirtmek olmuştur.

Bu siyasi ve ideolojik katı tutuma rağmen, Ankara 1960'lı yıllarda bir şekilde kendi "*Nordpolitigini*" (Kuzey Politikası) uygulamıştır. Komünizm karşıtlığının sonraki hükümetlerin ve askeri cuntaların politikaları açısından belirleyici olmaya devam etmesine karşın, iki ülkenin temel olarak Türkiye'ye

fayda sağlayan ve hacmi giderek artan bir ekonomik ilişkisi söz konusu olmuştur. 1960'lı yıllarda, Ankara sanayileşmesini daha da geliştirmeye ve ağır sanayiisini faaliyete geçirmeye çalışmış ve bu bağlamda, Batılı müttefiklerinin aktarma konusunda istekli olmadığı teknik bilgi birikimi ve sermayeye ihtiyaç duymuştur. Zamanın Sovyet Başbakanı Alexei Kosygin'in eşi benzeri görülmemiş ilk ziyaretinin ardından, Soğuk Savaş döneminin iki ezeli rakibi 1970'li yıllarda meyve vermeye başlayan bir dizi ekonomik anlaşmaya imza atmıştır. Doğal olarak, hem Almanya'nın "Ostpolitik" siyaseti (Doğu Politikası) hem de ABD ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin *détente* (yumuşama) dönemi ilişkilerdeki yumuşamaya olanak tanımıştır. Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesi sonrasında Amerikan Kongresi'nin Türkiye'ye uyguladığı silah ambargosu nedeniyle Ankara'nın Washington'dan uzaklaşması da 1970'li yılların ikinci yarısındaki sosyal demokrat hükümetin "üçüncü dünyacılık" akımına doğru kaymasında önemli bir rol oynamıştır.

İran Devrimi ve Afganistan'ın işgali, *détente* (yumuşama) döneminin sonunu getirmiş ve sert Soğuk Savaş mantığının yeniden yerleşmesine sebebiyet vermiştir. Bunun bir sonucu olarak, Türkiye'nin jeopolitik önemi artmış ve Birleşik Devletler Türkiye'ye karşı yürüttüğü politikayı daha ılımlı, destekleyici ve yardımcı olacak şekilde yeniden yapılandırmıştır. Çalışmamızda daha ayrıntılı olarak irdeleyeceğimiz üzere, bu dönemde dahi Türkiye-Rusya ekonomik ilişkileri kesintiye uğramamış ve ticaret anlaşmalarının imzalanmasına devam edilmiştir. Gorbaçov döneminde iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler daha da gelişmiş ve ekonomik açıdan iddialı hareket eden Türkiye milli hava yolu şirketi THY'nin Doğu Asya'ya ulaşması amacıyla Alma Ata (daha sonra Almatı) üzerinden Sovyet güzergahını kullanmaya başlamıştır. Bir bakıma, Soğuk Savaş sonrası yılların yere göğe sığdırılmayan 'bölümlendirme'si (compartmentalization), Soğuk Savaş sınırları içinde de-daha sınırlı bir şekilde operasyoneldi.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve sonrası ortaya çıkan boşluğun hemen ardından, iki ülke yeni bir stratejik rekabet dönemine girmiştir. Türkiye bilhassa, Kafkaslar ve Orta Asya'ya ilgi göstermiştir. Bu raporun içerisindeki diğer çalışmaların da ayrıntılı bir şekilde analiz ettiği üzere, bu bölgesel emeller 1990'lı yıllar boyunca Rusya Federasyonu'nun emelleriyle çakışmıştır. Türk-Rus siyasi ilişkileri gergin bir seyir izlemiş

ancak, 2000'den sonra düzelmeye başlamıştır ve şu anda hem Atlantik'in, hem de dünyanın dikkatini çeken bir yakınlık göstermektedir. Ancak gerilim ve yoğun rekabetin görüldüğü, her iki ülkenin de birbirlerinin azınlık sorunlarına karıştığı ve anlaşmazlıkların dikkat çektiği dönemde dahi, ekonomik ilişkiler herhangi bir kesintiye uğramamıştır. Bu ilişkiler yalnızca büyüyen enerji ticareti hacminden ibaret değildir. Faaliyetler içinde, "bavul" (veya "mekik") ticaretinin yanı sıra, Türkiye'de ev içi yardım ve vasıflı iş gücü olarak çalışan Rusların ve Sovyet Cumhuriyeti vatandaşlarının oluşturduğu gayri resmi (informal) "endüstri" de dahildir.

Bu tarihi arka plana rağmen, çoğu gözlemci ilişkilerin ekonomik boyutunun kapsamını ve mahiyetini değerlendirirken iki ülke arasındaki mevcut ticari durumu ele almaktadır. Ekonomik bağlar, Rusya ve Türkiye'yi daha yakın hale getirmiş ve stratejik sorunlarını/çatışmalarını, giderek gelişen ekonomik bağımlılıklarından ayrı tutmasına yol açmıştır. İki Başbakan, 8. "Rusya-Türkiye Üst Düzey İşbirliği Konseyi" esnasındaki ortak basın toplantısında söylediklerinden anlaşıldığı üzere, ikili ilişkilerin merkezinde ekonomik boyutun bulunduğu dillendirilmektedir. Merhum Başbakan (ve sonrasında Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın, Sovyetler Birliği ile bir anlaşma imzalayarak; Türkiye'nin ezelden beridir rakibi olan bu ülkeden doğal gaz alması ve ürettiği malları satarak bunun parasını ödemesinden bu yana ilişkiler, "asimetrik bağımlılık"¹ üzerine kurulu ilişkiyi derinleştirmektedir. Ancak çığır açan bu anlaşma ve anlaşmayı işler hale getiren koşullar, iki ülke arasındaki tarihsel ekonomik işbirliği sonucundan bağımsız düşünülemez.

Öniş ve Yılmaz haklı bir şekilde şu argümanı öne sürmektedir: «1984 yılında imzalanan Doğal Gaz Anlaşması ticaret ve yatırım bağlarının geliştirilmesinin önünü açmıştır. Türk özel sektörü Sovyet pazarlarına girmek için büyük bir çaba sarf etmiş ve Doğal Gaz Anlaşması'nın sunduğu nimetlerden yararlanmıştı. Anlaşmanın müzakere edilme şekli, Türk firmalarına, SSCB'nin katı şekilde düzenlenmiş ve kısıtlayıcı ekonomik ortamında manevra kabiliyeti sağlamıştır.² Bu açılım ve Türkiye'nin büyük doğal gaz iştahı, enerji ilişkilerini ekonomik etkileşimlerinin merkezine koyacak ve Türk müteahhlik firmalarının Rus pazarında hakim duruma gelmesine zemin hazırlayacaktı.

1 Seçkin Köstem, "The Political Economy of Turkish-Russian Relations: Dynamics of Asymmetric Interdependence", *Perceptions*, Summer 2018, v. XXIII, Number 2, p. 10-32

2 Ziya Öniş and Şuhnaz Yılmaz, "Turkey and Russia in a shifting global order: cooperation, conflict and asymmetric interdependence in a turbulent region", *THIRD WORLD QUARTERLY*, v. 37, n. 1,

İkili ilişkiler açısından enerjinin önemi, bir Rus SU-24 savaş uçağının bir Türk F-16'sı tarafından düşürülmesi ve pilotlardan birinin paraşütle inmeye çalışırken Suriye'deki Türkmenlerle birlikte savaşan bir Türk milliyetçisi militan tarafından öldürülmesi sonrasında çok daha belirgin hale gelmiştir. Rus hükümeti tarafından Türkiye'ye uygulanan ağır yaptırımlar Türkiye'ye sağlanan gaz miktarında ufak bir azalmayı dahi içermemiş ve boru hatlarıyla ilgili yürürlükteki anlaşmaların yanı sıra nükleer santral inşaatını da bir nebze etkilememiştir. Devlete ait Türk gaz devi Botaş ile Gazprom arasındaki görüşmelerin askıya alınmasına yol açan, fiyatlandırma konusunda ciddi tartışmalar oldu. Ve gerçekte, erteleme Temmuz 2015'te, yani Rus savaş uçağının düşürülmesinden dört ay önce gerçekleşti.³

Bu dönemde nasıl ki Türkiye güvenilir ve bol enerji kaynağı için Rusya'ya muhtaçsa, Rusya Federasyonu'nun da, Almanya'dan sonra ikinci sırada gelen ve giderek büyüyen Türk gaz pazarını sağlama almaya ihtiyacı vardı. Rusya'nın Ukrayna'ya bağımlılığını ortadan kaldıracak ve Avrupa'ya gaz tedarikinde hakim durumunu korumasını sağlayacak olması sebebiyle Türkiye'nin alternatif bir güzergah⁴ olarak önemi de bu muafiyette önemli bir rol oynamıştır. Bu ticari ilişkilerde enerjinin önemi ilişkilerin hacmi açısından da belirleyici olmaktadır. En iyi yıllarda dahi Türk ihracatı 7 milyar \$'ı (2013 yılında) aşmamış ve 2018 yılında 3,4 milyar \$ seviyesinde kalmıştır. Enerji fiyatlarının tavan yapmaması veya Türkiye'nin yüksek katma değerli teknoloji ürünleri satma kapasitesini geliştirememesi halinde, ticaret hacminin iki ülke liderinin istediği yüksek değerlere ulaşması pek muhtemel gözükmemektedir.

Şu anda, Türkiye Rusya Federasyonu'nun Almanya'dan son-

ra ikinci büyük gaz pazarı ve Moskova'nın Rus gazının Avrupa pazarlarına taşınması için kullandığı Ukrayna güzergahına temel boru hattı alternatifi konumunda bulunuyor. Hem Rus Cumhurbaşkanı Vladimir Putin hem de Türk Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan defaatle iddialı açıklamalar yapıp, ülkeleri arasında 100 milyar \$'lık bir ticaret hacmi hedefinden bahsetmektedir ancak bu şu an için, kolayca ulaşılabilecek bir hedeften ziyade bir hayalden öteye gidememektedir. 2008 yılında 38 milyar \$'la zirve yapan ticaret hacmi şu anda 23 ila 26 milyar \$ arasında seyretmektedir ve ticaret dengesi Rusya lehine gelişmektedir. Çalışmamızın sonraki kısımlarında irdelenecek sebepler nedeniyle, enerji fiyatlarında kayda değer bir artış görülmemesi durumunda ticaret hacminin daha önce elde edilen yüksek seviyelerin çok üzerine çıkması muhtemel görünmemektedir.⁵

Ticaret hacminin büyük kısmını Türkiye'nin Rusya Federasyonu'ndan yaptığı gaz ithalatları meydana getirmektedir. Ticarete ek olarak, ekonomik ilişkiler sanayi ve inşaat yatırımları ile turizmi de kapsamaktadır. Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinde çoğunlukla gözden kaçırılan bir faktör de Perestroika döneminde başlayan ve Rus ekonomisinin hem Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve neoliberal ekonomik politikaların öne çıkmasından mustarip olduğu 1990'lı yıllarda öne çıkan "bavul ticareti" hususudur. Moskova tarafından uygulanan kısıtlayıcı tedbirler sonucu yıllar içerisinde kademeli olarak etkisini kaybeden bu kayıt dışı ticaret türü yine de 2014 yılında Türkiye'den Rusya'ya yaklaşık 8,5 milyar \$ tutarında ihracata tekabül etmiştir.⁶ Bu ticaret şekli temelde, nakit işlemlerini esasen güvene dayalı yapan kişi ve kuruluş ağını kurdu.

³ Gareth Winrow, "Turkey and Russia: The Importance of Energy Ties", Insight Turkey, v.19, n.1 s.23

⁴ Mitat Çelikpala, "'Rusya Gazı Keser mi?': Son Gelişmeler Işığında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerine Bakmak", in Kuşku ile Komşuluk: Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler, Gencer Özcan, Evren Balta, Burç Beşgöl, ed. (İstanbul: İletişim yayınları, 2017)

⁵ Rusya Uluslararası İlişkiler Konseyi (RIAC) Raporu. New Stage of Russia-Turkey Economic Relations, Moscow 2016; Rus-Türk Ticaret Evi, "Rusya-Türkiye Dış Ticareti", <http://www.ros-t.com/bilgilendirme-detay-rusya-turkiye-dis-ticareti-4>

⁶ Kelkitli, Turkish-Russian Relations, s. 109, Mustafa Aydın, "Transformation of Turkish-Russian Relations; Rivalry and Cooperation in Eurasia and Levant", Fyodor Lukyanov and Soli Özel, eds., Turkish-Russian relations: past and prospects, forthcoming

I. Sovyetler Birliği-Türkiye ekonomik ilişkilerinin kısa bir tarihi: İki devrimci rejimin dayanışmasından Soğuk Savaş husumetine ve karşılıklı bağımlılık dönemine

Günümüzdeki ekonomik faaliyetlerinin kapsamı ve hacminin hiç görülmediği kadar yüksek bir seviyede olmasına rağmen, söz konusu faaliyetlerin aslında yeni bir olgu olmadığı görülmektedir. İki ülkenin geçen yüzyıl boyunca stratejik ve ideolojik açıdan taban tabana zıt yaklaşımlara sahip rakipler olduklarında dahi önemli ekonomik ilişkileri olmuştur. Aslında, Türkiye'nin ekonomik kalkınma geçmişi, teknik bilgi birikimi aktarımı ve mal satışı anlaşmalarını sağlayan ve 1984'te Ankara'da imzalanan iki önemli anlaşmayı önceleyen 'Sovyet kredilerine' referans vermeden yazılamaz.⁷

Kurtuluş Savaşı'nda, Türkler Beyaz Kuvvetlere karşı kendi varoluş savaşını veren Bolşeviklerden kayda değer bir destek görmüştür. İç Savaş koşullarında bulunan Bolşevik hükümeti, işgal altındaki İstanbul'daki Osmanlı yönetimine Anadolu'da bir alternatif güç merkezi teşkil Ankara hükümetine mali destek sağlamıştır. Kurtuluş Savaşı esnasında, Bolşevikler Ankara hükümetine altınla birlikte silah göndermiştir. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması sonrasında, Sovyetler Türk hükümetine yılda 10 milyon ruble vermeyi taahhüt etmiştir.⁸ Mayıs 1922'de, taraflar arasındaki ilk ticaret anlaşması imzalanmıştır. 1925 yılında, *Vnestogrbank* İstanbul'da bir şube açmıştır. Mart 1927'de Ticaret ve Seyrüsefer Anlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte, ticaret hacmi iki katına çıkmıştır ancak Sovyetler Birliği'nin kollektifleştirme politikaları izlemeye başlaması nedeniyle, anlaşma sorunlu hale gelmiş ve anlaşmanın bazı maddeleri 1931 yılında değiştirilmiştir.⁹

Başbakan İsmet İnönü'nün 1932 yılında Rusya'ya gerçekleştirdiği uzun süreli ziyaret sonucunda iki taraf arasında ilk kapsamlı işbirliği ve finansman anlaşmasına imza atılmıştır. Sovyetler yirmi yıl içerisinde Türk ihracatlarıyla ödenecek 10 milyon \$ tutarında faizsiz bir kredi vermiştir. Söz konusu kredi Nazilli ve Kayseri'de iki tekstil fabrikasının açılma-

sı için kullanılmış ve fabrikalarda çalışacak mühendislerle Sovyetler Birliği'nde eğitim verilmiştir. Sovyet teknisyenler fabrikaların inşa edilmesine yardımcı olmuş ve personele yerinde eğitim vermiştir. Sovyetler Birliği'ndeki sanayileşmeden etkilenen ve Büyük Buhran'ın yarattığı zorlukların üstesinden gelmek için yurtdışı "devletçilik" politikası izlemeye başlayan Türk heyeti bir sanayileşme planı hazırlamaya karar vermiştir. İlk beş yıllık plan Sovyet uzmanlarının desteğiyle hazırlanmış ve 1934 yılında kamuoyuna açıklanmıştır.¹⁰

İkinci Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında, Sovyet kredileriyle kurulan Çayırova cam fabrikası haricinde Türk-Sovyet ekonomik ilişkilerinde kayda değer bir faaliyet veya gelişme görülmemiştir.¹¹ Esasında, Moskova'nın iki Türk iline ve Türk boğazlarında geçen deniz trafiği üzerindeki ortak kontrole yönelik talepleri Ankara'yı Birleşik Devletler'le yakınlaşmaya zorlamıştır. Bu nedenle, tarih boyu görülen Rus karşıtlığının hortlanması ve bununla birlikte "Rus düşman" imajının şekillendirilmesi ve güçlendirilmesi amacıyla amansız bir komünizm karşıtı kampanyanın başlatılması nedeniyle 1950'li yıllar Soğuk Savaş'ın yol açtığı husumetle geçmiş ve herhangi bir ekonomik işbirliği söz konusu olmamıştır. Türkiye'nin ağır sanayiye öncelik verilen planlama esaslı bir kalkınma modeline geçiş yapması ve bu manada müttefiklerinden olumlu bir yanıt almaması nedeniyle, bu durum 1960'lı yıllarda değişmeye başlamıştır. Acil finansman ve teknoloji ihtiyacı bulunan Süleyman Demirel'in kalkınmaya odaklı merkez sağ hükümeti yüzünü Sovyetler Birliği'ne çevirmiştir. Bu gelişmeler Başbakan Alexei Kosygin'in 1966 yılında Türkiye'ye yapacağı ziyarete zemin hazırlamıştır.¹² Bu ziyaret esnasında, Sovyetler Türkiye'nin ağır sanayiine ve enerji yatırımlarına mali ve teknik destek sağlama taahhüdünde bulunmuştur. Türkiye "İskenderun'da demir ve çelik fabrikalarının yanı sıra Seydişehir alüminyum fabrikası,

⁷ Diğerlerinin yanında, bkz. Okan Yardımcı, "Energy Cooperation in the History of Turkish-Russian Relations", <https://www.linkedin.com/pulse/energy-cooperation-history-turkish-russian-relations-okan-yardimci>

⁸ Ülkü Çalıışkan, "Türk Kurtuluş Savaşında Sovyet Rusya'nın Mali ve Askeri Yardımları", Karadeniz Araştırmaları, Sayı 9 (Bahar 2006)

⁹ İmren Arbaç, "1923-1938 yılları arasında Türk-Sovyet ekonomik ve siyasi ilişkileri", YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ II. ULUSLARARASI TÜRK KÜLTÜRÜ VE TARİHİ SEMPOZYUMU'nda yapılan sunum,

¹⁰ Aynı eserde.

¹¹ Nigyar R. Masumova, "Russia and Turkey: Resetting Economic Partnership", Perceptions, Summer 2018, v.XXIII, n.2, s.34

¹² Mehmet Altan, Süperler ve Türkiye, İstanbul: Afa Yayınları

Aliağa petrol rafinerisi ve Bandırma sülfürik asit fabrikasının kurulması” amacıyla 200 milyon \$’lık bir kredi almıştır.¹³

On yıl sonra, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi ve bilimsel ve teknik işbirliğine geçişin sağlanması amacıyla iki anlaşma daha imzalanmıştır. Bu anlaşmalar çerçevesinde, Rusların Arpaçay barajının inşaatına, İskenderun Demir ve Çelik Fabrikası’nın yanı sıra Seydişehir Alüminyum Fabrikası’nın büyüülmesine yardım etmesi hükme bağlanmıştır. Ayrıca, Orhaneli’nde bir termik santral inşa edilmesi de anlaşma maddeleri arasında yer almıştır. Karadeniz’de bir Petrol Rafinerisi Projesi yürütülmesi de görüşülmüştür.¹⁴ Türkiye’nin sanayileşmesi açısından önem taşıyan tüm bu anlaşmalarda, Türkiye Sovyetler Birliği’ne geleneksel tarım ürünleri başta olmak üzere mal ihracatı yaparak kredi ödemelerini gerçekleştirmiştir. 1982 yılında, taraflar ödeme koşullarının değiştirilmesi amacıyla başka bir anlaşma imzalamıştır. Bu çerçevede, ödemelerin en azından bir kısmının serbest döviz üzerinden yapılmasına ve mal teslimatının söz konusu mallara yönelik ana küresel pazarlarda geçerli olan ve serbest döviz şeklinde belirtilen fiyatlar üzerinden yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁵

Bu mevcut ekonomik bağlar, ödeme modelleri ve işbirliği yöntemleri Eylül 1984’te imzalanan kritik anlaşmanın temelini oluşturmuştur. Bu anlaşma çerçevesinde, Sovyetler Birliği’nin 1987 yılından başlayarak Romanya ve Bulgaristan üzerinden oluşturulacak bir güzergah vasıtasıyla Türkiye’ye doğal gaz satması kararlaştırılmıştır. Sözleşme süresi, beş yılda bir kendiliğinden yenilenmek üzere, 25 yıl şeklinde belirlenmiştir. İlk 1,5 milyon metreküp gaz miktarına ilişkin fiyatın BOTAŞ ve SOYUSGAZ tarafından belirlenmesi karara bağlanmıştır. Önceki anlaşmalarda olduğu

gibi, ödemelerin mal ihracatı ile yapılacağı belirtilmiştir.¹⁶

Daha önce de birkaç kez belirtildiği üzere, bu anlaşma iki ülke arasında; söz konusu ülkeler karşıt iki stratejik grupta yer alırken ve Reagan yönetiminin Soğuk Savaş’ın küllerini yeniden alevlendirmeye çalıştığı bir dönemde imzalandı. Bu yönüyle, çığır açan bir anlaşma imzalanmıştı. Söz konusu anlaşma yalnızca Türkiye ve Rusya arasındaki enerji ilişkilerinin hiç olmadığı kadar yakın hale gelmesinin yolunu açmakla kalmamış, aynı zamanda Rusya’yı Türkiye’nin temel doğal gaz tedarikçisi konumuna getirmiştir. Gaz Anlaşması Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte Türkiye’yi yöneten elitlere ülkelerini bir enerji merkezi olmasa dahi Kafkas ve Orta Asya gazına ilişkin bir transit güzergahı haline getirme konusunda ilham veren boru hattı inşaatının yolunu açmıştır. Ancak söz konusu emel halen gerçekçi olmayan bir amaç olarak varlığını sürdürmektedir. Türk tarafında özel işletmelerin Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu’nun (DEİK) koordinasyonu altında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine öncülük etmesi nedeniyle, inşaat sektörü başta olmak üzere önde gelen birçok şirketin kendilerini önce Sovyetler Birliği’nde, sonra Rusya’da ve en son olarak da Sovyetler Birliği’nin dağılması sonrası ortaya çıkan ülkelerde hakim işletmeler konumuna getirmesi ve ikili ticaret ilişkilerinin geliştirilmesine yardımcı olması da başka bir önemli gelişme şeklinde öne çıkmaktadır. Öniş ve Yılmaz’ın belirttiği üzere, “1980’li yılların ikinci yarısında, bir başka deyişle SSCB’nin dağılmasının ve Soğuk Savaş’ın sona ermesinin çok öncesindeki, gelişmeler Türkiye-Rusya ilişkilerinde tam bir dönüm noktası olmuş ve son otuz yıl boyunca geçerliliği koruyan güçlü ekonomik ortaklığın temellerini oluşturmuştur”.¹⁷

¹³ Nigyar R. Masumova, aynı eserde, s.35

¹⁴ Yardımcı, a.g.e., “Söz konusu anlaşmalar çerçevesinde, SSCB sanayiinin geliştirilmesi amacıyla Türkiye’ye gerekli uzmanlık, ekipman, malzeme ve teknik hizmetleri sağlamıştır (İskenderun Projesi’nin koşulları 3 no’lu belgede görülebilir). SSCB’nin sağladığı mali destek Türkiye’nin ödemesi gereken bir borç olarak lanse edilmiştir. Örneğin, SSCB Seydişehir Alüminyum Fabrikası’nın büyüülmesi amacıyla yıllık %5 faiz oranı ve 10 yıllık geri ödeme dönemi üzerinden 200 milyon \$’lık bir kredi sağlamıştır.[iv] Benzer şekilde, SSCB Orhaneli Termik Santrali’nin inşaatı amacıyla yıllık %3,5 faiz oranı ve 10 yıllık geri ödeme dönemi üzerinden 53 milyon \$’lık bir kredi sağlamıştır.[v] İki ülkenin sanayinin inşa edilmesine yönelik işbirliğine ek olarak, iki ülke enerji pazarında da işbirliği yapmış ve Türkiye SSCB’den petrol ve petrol ürünleri ithal etmiştir.”

¹⁵ Aynı eserde.

¹⁶ Aynı eserde.

¹⁷ Öniş ve Yılmaz, a.g.e. s. 75

II. Dağılımdan Sonra: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden Rusya Federasyonu'na

Sovyetler Birliği'nin beklenmedik şekilde dağılması sonucunda, dünya siyasetinde ve doğal olarak Türkiye - Rusya ilişkilerinde yeni bir dönem başlamıştır. Sovyetler Birliği'nin son birkaç yılında kendini gösteren bazı eğilimler daha belirgin hale gelmiş ve 1990'lı yıllardaki olayları şekillendirmeye başlamıştır. Söz konusu yıllar iki ülke açısından hem ekonomik hem de siyasi yönden son derece çalkantılı bir dönem olmuştur.

Rusya ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerinde bu yıllarda

hem resmi hem de kayıt dışı ekonomi anlamında gelişme görülmüştür. Sovyetler Birliği'nin son yıllarında kurulmaya başlanan kayıt dışı ticaret ağları büyümeye devam etmiş ve Türkiye ile hem Rusya hem de yeni bağımsızlığını kazanan devletler arasında kayda değer bir kayıt dışı ticaret hacmi meydana gelmiştir. İstanbul'un muhafazakar ilçesi Laleli'de süren "bavul ticareti" Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerine yönelik analizlerde göz ardı edilse dahi, ikili ekonomik ilişkilere yönelik eksiksiz bir durum analizi için mutlaka ele alınması gerekir.

a) Türkiye ve Rusya arasındaki bavul ticareti

Türkiye-Rusya ikili ilişkilerinin ekonomik boyutu 1990'lı yıllar boyunca çok etkileyici bir dönemden geçmiştir. "Bavul ticareti" ikili ekonomik ilişkilerin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bavul ticareti Perestroika döneminde başlamış ve Rus ekonomisinin hem Sovyetler Birliği'nin dağılmasından ve neoliberal ekonomik politikaların öne çıkmasından mustarip olduğu 1990'lı yıllarda öne çıkmıştır. Moskova tarafından uygulanan kısıtlayıcı tedbirler sonucu yıllar içerisinde kademeli olarak etkisini kaybeden bu kayıt dışı ticaret türü, yine de 2014 yılında Türkiye için yaklaşık 8,5 milyar \$ tutarında bir ihracat değerine tekabül edebilmiştir.

1980'li yılların sonlarında, Laleli orta kalitedeki otelleri, küçük ila orta büyüklükteki dükkanları ve düşük kaliteli malların olduğu bir ilçe hüviyeti kazanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması ve eski Sovyet cumhuriyetleri ile Türkiye arasındaki sınırların açılması bavul ticaretinin önünü açmış ve yeni bir sınırlararası kayıt dışı ticaret ağı ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin bu kayıt dışı ağı vasıtasıyla Rusya'ya ihracat yapması Rus

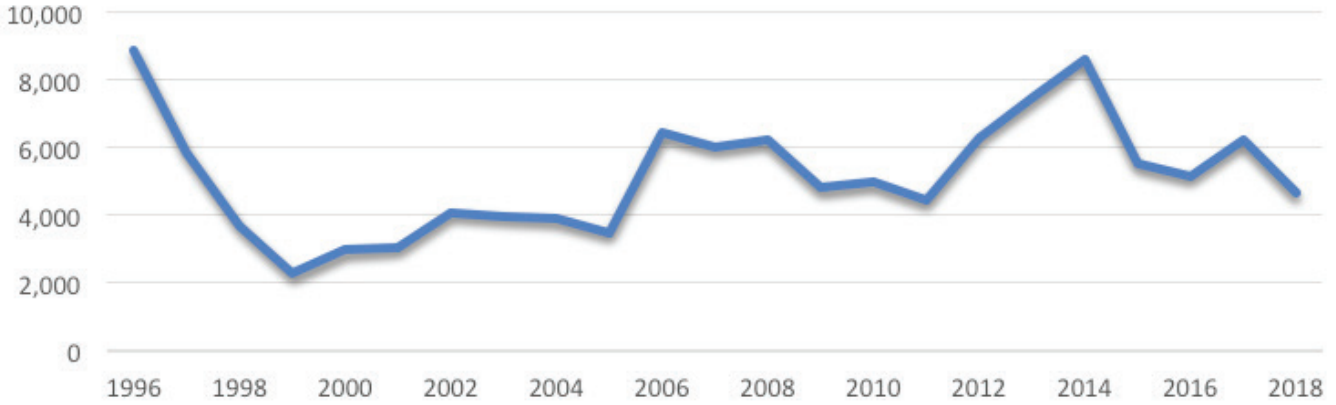
tüketiciler tarafından çok iyi karşılanmıştır çünkü söz konusu tüketiciler günlük yaşamlarını etkileyen büyük çaplı bir ekonomik krizin hüküm sürdüğü bir zamanda, görece daha ucuz ürünler alma olanağı yakalamıştır. Bu bağlamda, 'bavul ticareti' Rusya'daki 1998 mali krize kadar, Türkiye'nin Rusya'yla ticaretinin gelişmesine katkıda bulunmaya devam etmiştir. Söz konusu kriz, İstanbul'un Laleli ilçesindeki esnafları ve Türkiye'nin çeşitli illerindeki tedarikçilerini olumsuz bir şekilde etkilemiştir.

Bu ticaret ağında satılan mallar çoğunlukla tekstil, deri ve ev eşyaları gibi tüketim malzemelerinden oluşmaktadır.¹⁸ Zirveye çıktığı 1995 yılında, bavul ticareti hacminin 10 milyar \$'a ulaştığı tahmin edilmektedir ve Türkiye'nin aynı yıl boyunca Laleli'deki yaklaşık 5.000 dükkan vasıtasıyla kabaca 5 milyar \$'lık satış yaptığına inanılmaktadır (Grafik 1).¹⁹ 1998 yılındaki ruble krizinden sonra dahi, bavul ticareti; Rusya'nın dış ticaret cirosunun yüzde 10,3'ünü teşkil etmiştir.

¹⁸ Aydın K., Öztig L.I. & Bulut E. International Business Research; Vol. 9, No. 3; 2016.The Economic Impact of the Suitcase Trade on Foreign Trade: A Regional Analysis of the Laleli Market

¹⁹ 1991 ve 1996 yılları arasındaki döneme yönelik olarak bavul ticaretine ilişkin sınırlı resmi bilgi bulunmaktadır. Bavul ticaretine ilişkin resmi veriler 1996 yılından itibaren mevcuttur.

Bavul ticareti (milyon \$)

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası verilerine (2019) göre yazarlar tarafından oluşturulmuştur.²⁰

Görece düşen kar marjları, çeşitli iflas vakaları ve sürekli değişen düzenleyici gümrük rejimine rağmen, uluslar ötesi bu ağlar oldukça dirençli hale gelmiştir²¹. Doğası gereği "kırılgan" ve "geçici" olmasına rağmen, ortak pratik ve normatif çerçeveleri nedeniyle ağıdan çoğunlukla *uluslar ötesi bir ticaret topluluğu* şeklinde bahsedilmektedir²². Ekonomik araçların Laleli'de ticari bağlar kurması ve güven telkin etmesi böyle uygulamaların ortak özellikleri olarak öne çıkmıştır. Laleli'deki bu ticaret ağı uluslar üstü tüccarlar için bir merkez olarak faaliyetlerini yirmi yıldan uzun bir süre devam ettirmiştir²³. Esasen, 'güven' kavramı Laleli'de ticari bağlar oluşturan ekonomik araçlar arasındaki kayıt dışı ilişkilerin anlaşılmasında kilit bir rol oynamıştır²⁴.

Laleli'deki uluslar üstü pazarın üyeleri açısından çeşitli makroekonomik faktörler çekici gelmektedir: bavul ticareti yapanlar açısından yoksulluk ve yeterli işlerin bulunmaması,

esnafın açısından iç talep ve pazarların bulunmaması bu faktörlerin en önde gelenleri arasındadır. 1980'li yıllarda başlayan ticaretin liberalleşmesi ve 1990'lı yıllarda bu süreci takip eden mali liberalleşme nedeniyle, Türk ekonomisi doğrudan yabancı yatırımlar, öz sermaye akışları ve emtiaların önünde duran düzenleyici engelleri kademeli olarak kaldırmaktadır²⁵. Ekonomideki yoğun liberalleşme sonucu, kayıt dışı ekonomiye zemin hazırlayan bir ortam meydana gelmiştir²⁶. Bunun bir hayli önemli olduğu söylenebilir çünkü; devlete bel bağlama veya güvenme azalmış²⁷ ve bunun sonucunda, kayıt dışı ticari faaliyet sürdüren kişiler arasında tesis edilen güven artmaya başlamıştır.

Eder, Yakovlev ve Çarkoğlu; 1994 (Türkiye), 1998 (Rusya) ve 2001 (Türkiye) yıllarındaki mali şokların hem tüccarlar hem de esnafı çok daha iyi organize olmaya, risklerden daha fazla kaçınmaya ve risklere karşı daha dayanıklı

²⁰ <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/609ef884-3b3c-4bc3-84fe-9254244c3490/odemelerdenyesi.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-609ef884-3b3c-4bc3-84fe-9254244c3490-mdtsMuZ>

²¹ Aynı eserde.

²² Eder M., Yakovlev A. and Çarkoğlu A. Suitcase Trade Between Turkey and Russia: Microeconomics and Institutional Structure. Working paper WP4/2003/07 — Moscow: State University— Higher School of Economics, 2003. — s. 32 (İngilizce).

²³ Aynı eserde.

²⁴ Eder, Yakovlev and Çarkoğlu, a.g.e. s. 96

²⁵ Eder and Öz, a.g.e. s. 89

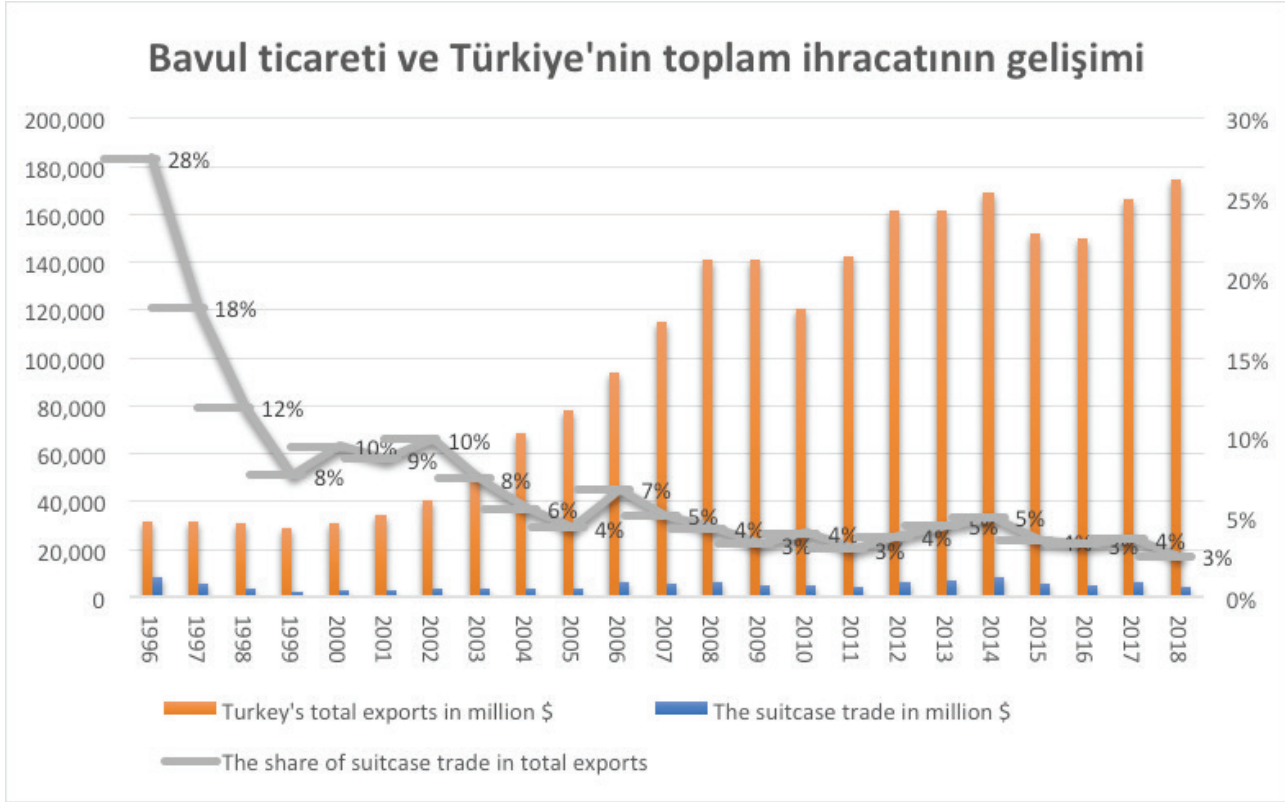
²⁶ Aynı eserde.

²⁷ Eder, Yakovlev and Çarkoğlu, a.g.e. s. 25, "Laleli esnafının faaliyetlerini kayıt dışı sürdürmesinin iki sebebi olduğu görülüyor. Devletin Laleli'de yaşayan halkın taleplerine yanıt vermede yetersiz kalması ilk sebep olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm esnafın belediye hizmetlerinden trafığe kadar tüm konularda hizmet kalitesinin kötü olduğundan dem vurmuştur. Kayıt dışı ticaretin çok yüksek kar marjı olanağı sunması da ikinci sebep olarak görülmektedir. Gambetta'ya (1993) göre, devletin ihtilafları adil ve verimli bir şekilde çözmemesi insanlar alternatif arayışına itmektedir (Varese, 1994'e de bakınız). Devletin vatandaşlarla kurduğu resmi bağlardaki meşruiyetin azaldığı ve bu hususta yetkinliğin bulunmadığı durumlarda, "insanlar akrabalık, iş bağlantıları veya dostluğa dayanan yakın kişisel bağlar nedeniyle birbirine güvenebilmektedir" (Rose-Ackerman, 1999, 97)".

olmaya zorladığını belirtmektedir²⁸. Bu hususa rağmen, son dönemde yaşanan siyasi sıkıntılar satışları vurduğunda, Laleli bu durumdan derinden etkilenmiştir. Kırım'ın ilhak edildiği ve yaptırımların uygulandığı yıl olan 2014'te satışlar azalarak 8,6 milyar \$'a gerilemiştir. Sonraki yıl ise, daha büyük bir

gerileme görülmüş ve satışlar 5,5 milyar \$'a gerilemiştir²⁹. Aşağıdaki Grafik 2'de görüldüğü üzere, bavul ticaretindeki gerileme Türkiye'nin toplam ihracatında da bir gerilemeyi beraberinde getirmiştir (2014'teki 168 milyar \$'dan 2015'teki 151 milyar \$'a).

Grafik 2: Bavul ticareti ve Türkiye'nin toplam ihracatının gelişimi³⁰

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası verilerine (2019) dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.³¹

²⁸ Aynı eserde.

²⁹ <https://eurasianet.org/istanbul-storied-suitcase-trade-with-ex-ussr-remains-resilient-despite-downturn>

³⁰ Şekil 2'deki mavi çubuk grafik 1996 ile 2018 yılları arasındaki bavul ticareti gelirlerini gösterirken, Türkiye'nin toplam ihracatı turuncu çubuk grafik ile gösterilmektedir. 1996 ve 2018 yıllarındaki bavul ticareti gelirlerinin neredeyse aynı (8 ile 9 milyar \$ arasında) olmasına karşın, Türkiye'nin toplam ihracatındaki payları (gri renkli doğru) 1996'daki %28 değerinden, 2018'deki %3'lük değere inerek kayda değer bir gerileme göstermiştir. Bu düşüşle Türkiye'nin toplam ihracatının 1996'dan 2018'e kadar görülen artış arasında bağlantı kurulabilir. 1996 yılında Türkiye'nin toplam ihracatının 23,2 milyar \$ olmasına karşın, söz konusu değer 2018 yılında 174,6 milyar \$'a yükselmiştir.

³¹ <http://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/609ef884-3b3c-4bc3-84fe-9254244c3490/odemelerdenyesi.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-609ef884-3b3c-4bc3-84fe-9254244c3490-mdtsMuZ>

b) Resmi Ticaret, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ), Yatırım, İnşaat ve Turizm

Türk hükümeti, Mikhail Gorbaçov yönetimindeki Sovyetler Birliği'nin; iddialı, ancak sonuçta faydasız ve yıkıcı ekonomik yeniden yapılandırma programını devreye soktuğunda, yakın çevresinde jeopolitik ve jeo-ekonomik olarak gerçekleşecek olan temel değişiklikleri öngörebildi.³² Bu çerçevede, Türk ekonomi bürokrasisi ve bazı diplomatlar Sovyetler Birliği'nin ekonomik alanına, Türkiye'nin ekonomik menfaatlerinin geliştirilmesi amacıyla kullanılması gereken bir alan olarak bakmaya başlamıştır³³. Bu hususlar ışığında, 1990'lı yılların başındaki en önemli Türk girişimlerinden biri, Karadeniz bölgesinde; ekonomik entegrasyon bölgesi oluşturma hedefine yönelik bir örgütün kurulması olmuştur. Berlin Duvarı'nın yıkıldığı ve Soğuk Savaş'ın sonunun geldiği gün, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı olan Turgut Özal bu gelişmelerin Türkiye'ye önemli olanaklar sunduğunu belirtmiştir. Uluslararası ilişkilere tamamen 'Cobdenyan' bir tavırla yaklaşan Özal, Soğuk Savaş'ın etkisini kaybetmesi ve Sovyet ekonomik sisteminin pazar odaklı hale gelmesiyle birlikte, Türkiye'ye sınırı bulunan bölgelerin ekonomik işbirliğine uygun hale geldiğine inanmıştır.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün hem kıyıdaş ülkeler hem de böyle bir projeye ilgi duyan çevredeki ülkelerin ekonomilerinin birbirine entegre edilmesine yönelik olarak çok taraflı bir kuruluş olması amaçlanmıştır. Davut Han Aslan ve Muhammadqosim Sharapov'un da belirttiği gibi, "Ankara'nın amacı; Karadeniz'e kıyısı bulunan devletleri bir araya getirip demir perdenin yıkılmasından sonra kuruluşu genişletmektir. Ankara'nın temel isteği, Karadeniz bölgesinde gelecekte yaşanması muhtemel çatışmaların engellenmesi amacıyla ekonomiye dayalı bir işbirliği ortamının oluşturulmasıydı. Buna ek olarak, Türkiye bir yandan temelde Sovyetler Birliği'nin yıkıl-

masından sonra ortaya çıkan devletlerde ekonomik nüfuzunu artırmayı amaçlarken diğer yandan da ham maddeler ve enerji kaynaklarına daha rahat erişim sağlamayı planlamıştır. Başlangıçta, KEİ'nin temel amacı Karadeniz bölgesinde bir "serbest ticaret bölgesinin" oluşturulmasıydı ancak daha sonra kuruluş bir ekonomik işbirliği projesine dönüştürüldü."³⁴

Buna karşın, KEİ kurucularının amaçladığı şekilde bir kuruluş dönüşmedi. Öniş ve Yılmaz "KEİ'nin başarısı sınırlı kalan bir proje olduğuna" kanaat getirmektedir. Yazarlar, KEİ'nin istenen seviyeye gelmeyen bir entegrasyon programı şeklinde kalmasını dört sebebe bağlamaktadır: "İlk olarak, kuruluşun üyesi olan önemli devletlerin hiçbiri ulus devlet yetkilerini uluslar üstü bir kuruluşa devretmek istemiyordu...İkinci olarak, KEİ'nin daha kurumsal hale getirilmesi ve üyeliğin daha katı kurallara bağlanması için uluslar üstü bir organa kayda değer seviyede yetki devri gerekiyordu...Üçüncü olarak, Karadeniz bölgesindeki devletler arasında daha resmi ve kurumsal bir etkileşim sağlanmasını kısıtlayan faktörlerden biri de ortak normların veya ortak bir kimliğin bulunmamasıydı...Dördüncü olarak, bölgede daha fazla özerklik ve daha resmi bir entegrasyon sürecinin yolunu açacak bölge içi kayda değer aktarıma yönelik mali kaynak eksikliği yaşanıyordu."³⁵

KEİ'nin kuruluş aşamasında Türkiye ve yeni kurulan Rusya Federasyonu "Rusya ve Türkiye arasındaki ilişkilere dair temel ilkeler" ile alakalı ilk anlaşmalarını 1992 yılında imzalamıştır. Bu anlaşma sonucunda "iki ülke arasında daha derin siyasi, ekonomik ve kültürel işbirliği yapılmaya başlamıştır".³⁶ 1992 yılında o tarihte Bağımsız Devletler Topluluğu Genel Kurmay Başkanı olan Mareşal Yevgeny Shaposhnikov'un Türkiye'nin Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Dağlık

³² "Türkiye'nin Moskova ile ilişkileri Gorbaçov'un cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır. Bu durum hiç de tesadüf değildi çünkü Gorbaçov'un dış politika yaklaşımı kapitalist dünya ile rekabetten ziyade ekonomik işbirliğinin geliştirilmesini kapsıyordu. Türkiye açısından bakıldığında, bu husus uzun süredir korkuyla yaklaşan Sovyet tehdidinin ortadan kalktığı anlamına geliyordu. Hiç şüphe yok ki, bu gelişmeler Özal'a yardımcı olmuş ve Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ticareti mümkün olduğunca geliştirme politikasına katkıda bulunmuştur. Ticaret ile paralel olarak, diplomatik ilişkilerde de sürekli gelişme kaydedilmiştir. Temmuz 1986'da, Özal Moskova'ya ziyarette bulunmuş ve ticaret ile ilgili çeşitli anlaşmaların yanı sıra ticari, teknolojik ve bilimsel işbirliği ile alakalı anlaşmalar da imzalamıştır. Gorbaçov ve Özal Sovyetlerin Türkiye'de iki hidroelektrik santralinin inşasını finanse etmesi, Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden doğal gaz alması ve gaz karşılığı yapılacak ödemenin %70'ini Türk ürünlerinin ihracatı vasıtasıyla ödemesi hususunda mutabık kalmıştır. Gazın istenen seviyeye ulaşmaması durumunda, Sovyetlerin Sovyetler Birliği'nde Türk müteahhitlerinden hizmet alacağı karara bağlanmıştır." Şaban Halis Çalış, Turkey's Cold War, (London: I.B. Tauris 2017), s. 192

³³ Dr. Şükrü Elekdağ, "Jeostratejiden Ekostratejiye", Görüş, TÜSİAD'ın Üç Aylık Dergisi, Ocak 1996, s. 1

³⁴ Davut Han Aslan and Muhammadqosim Sharapov, "Turkey and the Black Sea Economic Cooperation (BSEC)", http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-fdfa942c-349f-49be-bbc0-9dd658239a5b/c/Zeszyty-naukowe-34_2014.126-136.pdf

³⁵ Öniş ve Yılmaz, a.g.e. s. 80-81

³⁶ Masumova, a.g.e., s.36

Karabağ çatışmasına askeri müdahalede bulunması halinde 3. Dünya Savaşı'nın çıkacağı uyarısında bulunmasını da göz önünde bulundurmak gerekir.³⁷ 1992 ve 1996 yılları arasında ekonomik, teknolojik, bilimsel, kültürel konuları ve turizmi kapsayan 20'den fazla anlaşma imzalanmıştır. Balta ve Özkan; mevcut ekonomik ilişkilerin temellerini atan Türk-Rus Karma Ekonomik Komisyonu'nun da 1992 yılında kurulduğunu belirtmektedir.³⁸ Rusya ve Türkiye arasındaki jeopolitik rekabetin sebep olduğu sorunlara rağmen, taraflar arasındaki ticaret 1990'lı yıllarda kademeli olarak gelişme kaydetmiş ve

2000'li yıllarda uçuşa geçmiştir. Ticaret hacmi; 1992 yılında 1,84 milyar \$ seviyesindeyken³⁹, 2008 yılında yaklaşık 38 milyar \$'la zirve yaptıktan sonra bir Rus jetinin düşürülmesi üzerine, Türkiye'yi cezalandıran Rus yaptırımlarının ardından keskin bir düşüş yaşar. Fakat, buna rağmen ticaret, 2018 yılında 25,5 milyar \$'a ulaşmıştır. Ticaretin 1990'lı yıllarda genel anlamda dengeli olmasına rağmen, sonraki yıllarda Türkiye'nin Rusya'dan enerji ithalatına olan yüksek bağımlılığı sebebiyle sürekli olarak devam eden büyük bir ticaret açığı vardır (Grafik 3).

Grafik 3: Türkiye ve Rusya arasındaki ticaret

Kaynak: TÜİK verilerine (2018) dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Mitat Çelikpala, Rus Başbakanı Mikhail Kasyanov'un Ekim 2000'deki ziyaretini iki taraf arasındaki ilişkiler bakımından bir dönüm noktası şeklinde değerlendirmektedir. Söz konusu ziyaret esnasında, Kasyanov şu açıklamaları yapmıştır: "Rusya ve Türkiye rakip değildir. Biz ortağız ve hükümetlerimiz ikili ilişkilerimizi bu ilkeye göre geliştirecektir". Çelikpala o anda iki ülkenin 1990'lı yıllarda ekonomik bağları sekteye uğratan jeopolitik çatışmaları bir kenara bıraktığını ve ilişkilerini kategorilere ayırıp (compartmentalization) gelecekte ekonomik ve ticari bağların geliştirilmesi çerçevesinde ha-

reket etmeye karar verdiğini değerlendirmiştir.⁴⁰ 2001 yılında bu ilişkilerin kurumsal bir temele oturtulması amacıyla iki önemli adım atıldığının da unutulmaması gerekir. O tarihteki Dışişleri Bakanı İsmail Cem'in tavsiyesi üzerine, "siyasi ve ekonomik işbirliği alanlarının belirlenmesi" amacıyla Cem'in, Moskova-Ankara-Orta Asya "stratejik üçgeni" şeklinde adlandırdığı yapının bir çalışma grubunun oluşturulmasına karar verilmiştir. 2001 yılında ise, BM Genel Kurul toplantıları esnasında, iki ülkenin dışişleri bakanları "Türkiye Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu Arasında İşbirliği Eylem Planı: İkili

³⁷ Şener Aktürk, "Türkiye'nin Rusya ile ilişkilerinin Yükselişi ve Gerilemesi, 1992-2015", Gencer Özcan, Evren Balta, Burç Beşgül ed., Kuşku ile Komşuluk, İstanbul. İletişim Yayınları, 2018

³⁸ Evren Balta-Behül Özkan, "Türkiye-Rusya ilişkilerine 'Tarih' ile Bakmak", Boğaziçi Üniversitesi-TÜSİAD Dış Politika Forumu Araştırma Raporu, İstanbul, 2016

³⁹ Aydın, a.g.e.

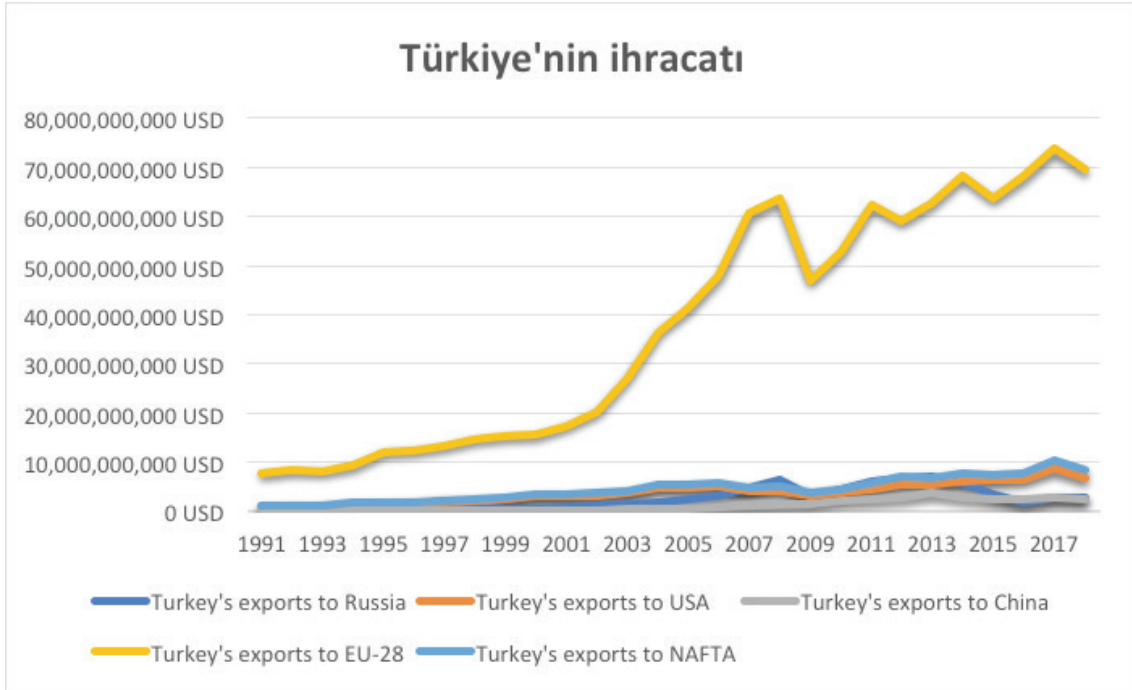
⁴⁰ Çelikpala, a.g.e.

İşbirliğinden Çok Boyutlu Ortaklığa" adlı belgeyi imzalamıştır.⁴¹ Bu girişimler, 2000'li yıllar boyunca devam edecek, vize muafiyetleri verilecek ve daha yakın ilişki kurma eğilimi 2010 yılında Rusya Türkiye Üst İşbirliği Konseyi'nin kurulması ile taçlandırılacaktır.

Ticaret hacmindeki büyüme 2000 yılından sonra aşağıdaki sebeplerden ötürü daha belirgin hale gelmiştir: Cumhurbaşkanı Putin yönetiminde, Rus ekonomisi toparlanmaya başlamıştır. Hem 1998 yılındaki mali çöküş sonrasında ekonomi yönetimi daha iyi hale gelmiş, hem de daha önemlisi artan petrol fiyatları Rusya'nın mali anlamda toparlanmasına olanak sağlamıştır. Türkiye'nin de 2001 yılındaki mali krizi sonrasında hızla toparlanması ve hızlı bir büyüme eğilimine girmesi enerji ihtiyaçlarının kayda değer ölçüde artmasına sebebiyet vermiştir. Artan enerji ve elektrik ihtiyaçları bakımından dünyada yalnızca Çin'in arkasında kalan Türkiye'nin Rus gazına derinden bağımlı olması söz konusu dönemde ithalatın da ciddi bir artış göstermesine yol açmıştır. 2008-2009 küresel mali krizine kadar, ikili ticaret hacmi yukarıda bahsedilen şekilde 38 milyar \$'a çıkmıştır. O tarihten bu yana söz konusu rakam tekrar yakalanamamıştır (Grafik 3).

Sonraki bölümlerde enerji, boru hatları ve Türkiye'nin enerji ihtiyaçları bakımında Rusya'ya orantısız bağımlılığının rolüne ve bu durumun bir güvenlik tehdidi teşkil edip etmediğini de ele alacağız. Şu anki duruma göre, ticaret ilişkilerindeki dengesizlik gelecekte de devam edecektir. Esasen, 2018 yılında Rusya 3,4 milyar \$'lık bir hacimle⁴² Türkiye'nin ihracat yaptığı ülkeler arasında 12. sırayı alırken (Şekil 4), ithalat açısından 21,989 milyar \$'la birinci sırayı almıştır.⁴³ Türkiye'nin Rusya'ya yaptığı ihracat; tekstil (yaklaşık %20), makine ve ekipman (%23), gıda (yaklaşık %22) ve ev eşyalarından oluşmaktadır.⁴⁴ Köstem bu hususta şunları söylemektedir: "Türk medyasının temel olarak Rusya'nın Türk domateslerine uyguladığı yasağa odaklanmasına rağmen, Rus yaptırımlarından en olumsuz şekilde etkilenen sektörler otomobil endüstrisi, makine ve ekipman sektörüdür."⁴⁵ Türkiye'nin enerji kaynaklarını çeşitlendiremediği sürece ve/veya Türkiye'nin ihracat faturasında kolay bir şekilde ikame edilemeyecek yüksek katma değerli, yüksek teknoloji ürünlerine yer verilmediği sürece, ticaret dengesizliğinin ortadan kalkması mümkün görünmemektedir.

Grafik 4: 1991'den 2018'e kadar Türkiye'nin çeşitli ülke ve ekonomi bölgelerine olan ihracatı

Kaynak: TÜİK verilerine (2018) dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

⁴¹ Balta and Özkan, a.g.e.

⁴² TÜİK, <http://tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>

⁴³ https://countries.bridgat.com/Turkey_Trade_Partners.html

⁴⁴ RIAC, a.g.e., s.7

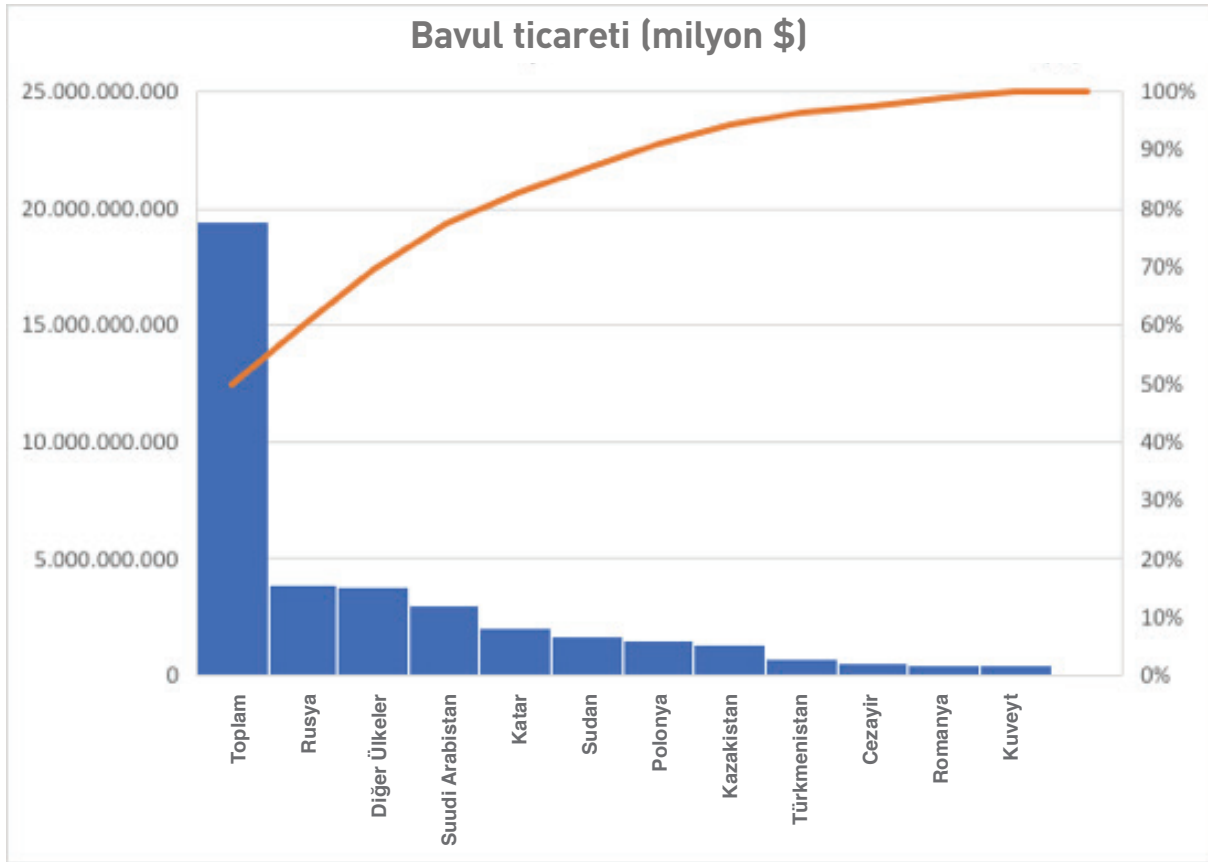
⁴⁵ Köstem, a.g.e. s.16

c) Müteahhitler ve yaptıkları işler

Ekonomik ilişkilerin kapsamı ticaret ile sınırlı değildir. Türk şirketleri ve bilhassa müteahhitler 1984 anlaşmasının maddelerinden istifade ederek söz konusu anlaşmanın imzalandığı tarihten bu yana Rusya Federasyonu'nda aktif olarak iş yapmaktadır. Bu şirketlerin büyük kısmı kendi sektörlerinde inanılmaz bir itibar kazanmıştır. Türk müteahhitler 2017 sonu itibariyle, Rusya'da, 65 milyar \$ değerinde sözleşmeye dayalı iş tamamlamış ve ülkede 10 milyar \$ civarında yatırım yapmıştır. Bunun karşılığında, Akkuyu Nükleer Santrali haricinde Rusya'nın Türkiye'deki yatırımları bu rakamla aynı seviyeye gelmiştir.⁴⁶ Köstem şu hususlara da değinmektedir: "Türkiye'deki Rus yatırımları enerji, metalürji, bankacılık ve otomotiv sanayii gibi sektörler odaklanmaktadır. Söz konusu sektörlerin Rusya'daki Türk yatırımlarına kıyasla çok daha

fazla stratejik önemi ve katma değeri bulunmaktadır. Türk yatırımları ise inşaat sektörünün yanı sıra alkollü içecekler, kimyasallar ve cam üretimi gibi düşük ve orta seviyede teknolojinin kullanıldığı sektörler odaklanmaktadır."⁴⁷ 2016 yılı sonu itibariyle, Türkiye'de iş yapan 2.000'den fazla Rus firması varken, Rusya'da iş yapan 1.500'ü aşkın Türk firması bulunmaktadır. 2018 yılı itibariyle, Rusya yurt dışındaki Türk müteahhitlik firmalarının en yüksek ciro elde ettiği ülkelerde bulunmaktadır (Şekil 5). Rusya'da iş yapan büyük çaplı Türk firmaları arasında Anadolu Efes (alkollü içecekler), ENKA (inşaat), Rönesans (inşaat), Şişecam (cam), Eczacıbaşı (fayans ve seramik ürünler), Hayat (tüketim malları ve ahşap ürünler) ve Zorlu (ev eşyaları ve enerji) bulunmaktadır.⁴⁸

Grafik 5: Türk inşaat firmalarının 2018 yılındaki ticaret hacmi (\$)

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı'ndan elde edilen verilere dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

⁴⁶ <http://moskova.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/219659> (18 Haziran 2018 tarihinde erişim sağlanmıştır).

⁴⁷ Köstem, a.g.e. s.18

⁴⁸ Köstem, a.g.e. s.19

Tablo 1: Rusya'daki Türk inşaat firmalarının toplam işçi sayısı (2015-2018)

Yıl	Her milyon \$ başına düşen işçi sayısı	Rusya'daki Türk inşaat firmalarının toplam işçi sayısı	Rusya'daki toplam proje değeri (\$)
2015	1,38	3152,8	2.284.638.224
2016	1,76	3117,7	1.771.474.376
2017	1,34	2302,7	1.718.493.353
2018	1,29	5037,01	3.904.661.116

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı ve Türkiye İş Kurumu'ndan elde edilen verilere dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 6: Rusya'daki Türk inşaat firmalarının toplam işçi sayısı (2015-2018)

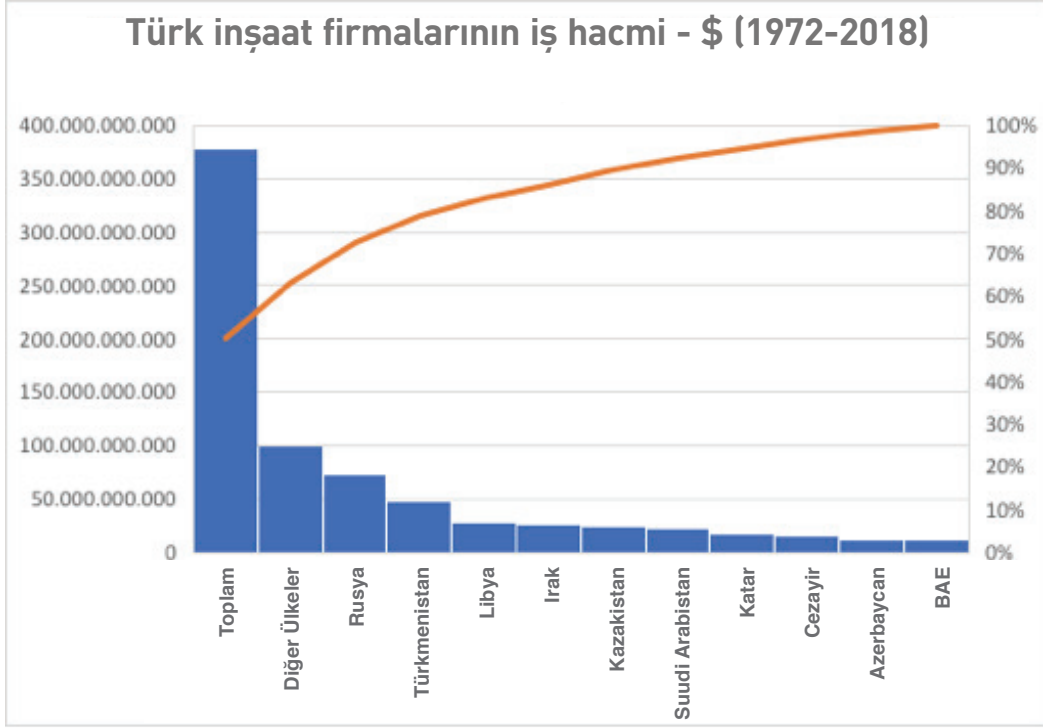
Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı ve Türkiye İş Kurumu'ndan elde edilen verilere dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Türk müteahhitler 1972 yılında Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinden başlayarak dünyanın farklı yerlerinde ihale aldığından bu yana küresel pazarlara nüfuz etme konusunda çok başarılı çalışmalar yürütmektedir. Türkiye Müteahhitler Birliği rakamları "Rusya Federasyonu'nda 64,8 milyar \$ değerinde 1939 proje gerçekleştirildiğini" göstermektedir (Grafik 7).⁴⁹ 2016 yılı itibarıyla, temelde havaalanı terminalleri, karayolları, çeşitli işletmeler, alışveriş merkezleri, hastaneler,

yerleşim kompleksleri ve iş merkezleri inşa edilmesi amacıyla 9,9 milyar \$ değerinde proje sözleşmeye başlanmış bulunmaktadır. Rönesans, Enka, AE Arma, Ant Yapı, Limak ve İçtaş Rusya Federasyonu'nda iş yapan büyük çaplı müteahhitler arasında bulunmaktadır. Türk inşaat firmalarının faaliyetleri Kasım 2015'te SU-24'ün düşürülmesi sonrasında büyük bir sekteye uğramıştır. Kısıtlamalar kademeli olarak kaldırılmaktadır.

⁴⁹ RIAC, a.g.e., s.18

Grafik 7: Türk inşaat firmalarının iş hacmi - \$ (1972-2018)

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı'ndan elde edilen verilere dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Rus müteahhitler de Türk pazarında aktif olarak iş yapmaktadır. Son derece önemli Akkuyu nükleer santralının yanında, Rus firmaları Türk firmaları ile ortaklıklar giderek temel

olarak hidroelektrik santralleri, barajlar ve Melen içme suyu projesinin parçası olan bir su altı tünelinin inşaatına yönelik çalışmalarda yer almıştır.⁵⁰

d) Doğrudan Yabancı Yatırım

Rusya'dan Türkiye'ye doğrudan yabancı yatırım akışları 2011 yılından sonra hız kazanmıştır ve bu akışlar stratejik yatırımlara yönlendirilmektedir. Çelik devi Magnitogorsk Metal (MMK) Türk çelik şirketi Atakaş ile birlikte Türkiye'deki en büyük çelik fabrikasını İskenderun'da inşa etmiştir.⁵¹ MMK aynı zamanda, İskenderun yakınlarındaki özel Dörtüol Limanında da bulunmaktadır. Her iki tesis Rusya'nın inşa edeceği, sahip olacağı ve işleteceği nükleer santrale de çok yakın bir mesafede bulunmaktadır. Asıl sözleşmede yapılan bir değişikliğin ardından Rosatom çevredeki alanları kendi ekonomik faaliyetlerine yönelik olarak kullanabilecek ve Akdeniz kıyısındaki Mersin'de bulunan liman tesislerinden de faydalanabilecektir.⁵² Yakın zamana kadar, devlete ait Rus bankası Sberbank Dubai'nin NBD firmasına satılan Deniz-

bank'ın sahibiydi. Lukoil ise Akpet'i satın almasının ardından Türk pazarında güçlü bir konuma gelmiştir. Motorlu taşıt üreticisi GAZ Grup'un Sakarya'da bir fabrikası bulunmaktadır.⁵³ İki ülkenin şirketlerinin birbirlerine yatırım yaptığı doğrudan yabancı yatırım miktarının kabaca eşit olmasına karşın, ülkelerin birbirinin ekonomisindeki doğrudan yabancı yatırım payı açısından bir dengesizlik söz konusudur. 2007-2016 yılları arasında "Rusya kaynaklı doğrudan yabancı yatırımlar Türk ekonomisine yönelik toplam doğrudan yabancı yatırım akışının %2,8'ine tekabül ederken (Grafik 8)..., Türkiye kaynaklı doğrudan yabancı yatırımlar Rus ekonomisindeki toplam doğrudan yabancı yatırımların yalnızca %0,3'üne tekabül etmektedir."⁵⁴

⁵⁰ Aynı eserde, s. 18-19

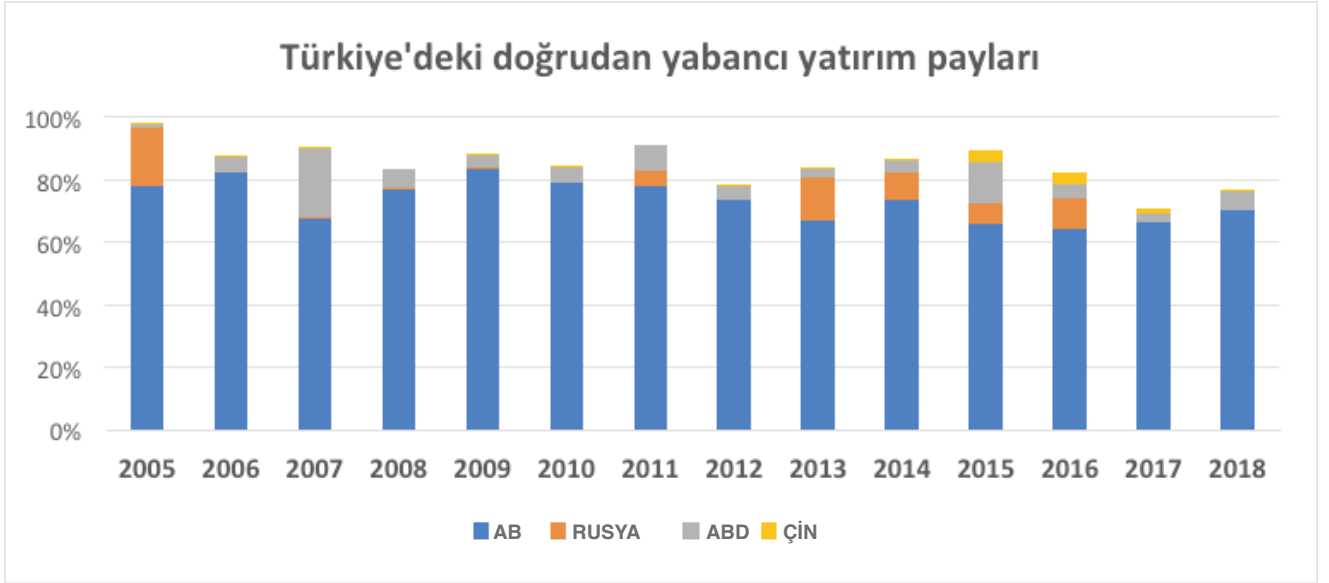
⁵¹ RIAC, a.g.e. s. 8; Köstem, aynı eserde, s. 20

⁵² https://www.ticareticil.gov.tr/gosteryeni.php?ilan_yil=2019&sayi=9785&sayfa=853

⁵³ Köstem, aynı eserde, s. 20

⁵⁴ Aynı eserde, s. 21

Grafik 8: Türk ekonomisine toplam doğrudan yabancı yatırım akışı

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası verilerine (2018) dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Grafik 9: İkili Doğrudan Yabancı Yatırım Akışları (2004-2017)

Kaynak: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası verilerine dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

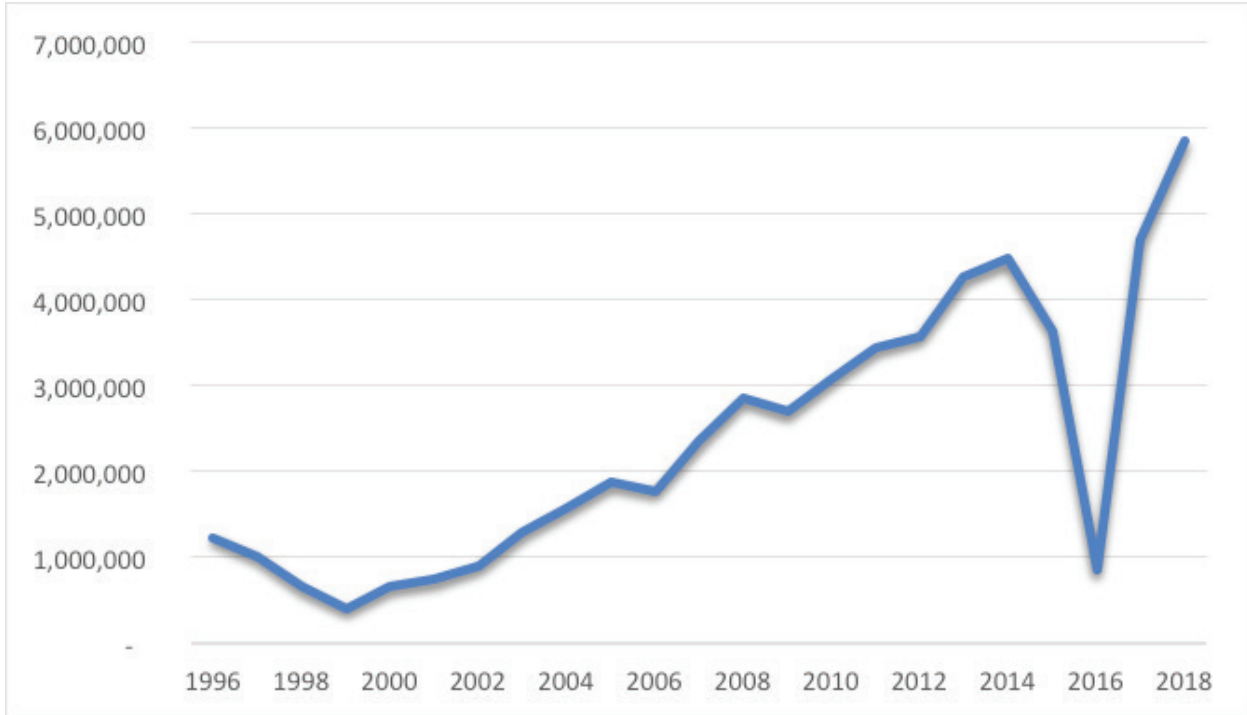
⁵⁵ Masumova, op. cit. P.46; <http://moskova.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/219659>

e) Turizmdeki Medcezir

Son olarak, turizm iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde önemli bir rol oynamaktadır. Uzun bir süredir, Türkiye ve bilhassa Türk Rivierası; Rus turistler açısından popüler bir istikamet halindedir. Muhtemelen, sektörün mahiyeti de dikkate alındığında, turizm, Cumhurbaşkanı Putin'in SU-24'ün düşürülmesine misilleme olarak uygulamaya koyduğu yaptırımlardan en olumsuz etkilenen sektör olmuştur. Esasen, Antalya'nın bu turizm türünden en fazla pay alan şehirlerden biri olması sebebiyle, buraya olan direkt uçuşların yasaklanmasının turizm endüstrisi üzerinde yıkıcı bir etkisi olmuştur. Şehirdeki otellerin büyük kısmı özellikle Rus turistlere hizmet vermiş ve bazı oteller bu spesifik müşteri kitlesine cazip gelecek şekilde tasarlanmıştır. Türkiye'ye gelen Rus turist sayısı 2000 yılındaki 700.000 seviyesinden 2014 yılın-

da 4,5 milyona yükselmiştir (Grafik 10). Kuşkusuz, Kırım'ın ilhak edilmesinin sonrasında Rusya'ya uygulanan yaptırımlar ve Rus ekonomisindeki yavaşlama sonucu turist sayısında bir azalma meydana gelmiştir. 2015 yılında, turist sayısı 3,7 milyona gerilemiştir. Rusya'nın yaptırımları sonucunda ziyaretçi sayısında çok daha keskin bir düşüş yaşanmış ve sayı 900.000'e gerilemiştir. Ancak ilişkilerin tekrar rayına oturmasının ardından, turist sayılarında hızlı bir toparlanma yaşanmış ve turist sayısı 2017 yılında 4,7 milyona, 2018'de ise 6 milyona yükselmiştir.⁵⁵ Diğer taraftan, Rus hükümetinin vize gereksinimini ortadan kaldırmayı reddetmesi Rusya'ya seyahat eden Türklerin sayısında ciddi bir azalma yaşanmasına neden olmuştur.

Grafik 10: 1996 ile 2018 yılları arasında Türkiye'ye gelen Rus turist sayıları

Kaynak: Yazarların TÜİK ve TURSAB verilerine (2018) dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

⁵⁵ Masumova, a.g.e. s. 46; <http://moskova.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/219659>

III. Enerji Ekseni

Enerji, Türk-Rus ekonomik ilişkilerinin dayanak noktası olmakla birlikte, iki ülke arasındaki asimetrik bağımlılığın ana sebebinin teşkil etmektedir. Bu haliyle, enerji Moskova ve Ankara arasında giderek büyüyen stratejik dengesizliğin de temel sebebidir. Bize göre, birbirini izleyen Türk hükümetleri tedbirsiz davranarak Rusya'nın Türk gaz pazarındaki hakimiyetini güçlendirmesine olanak tanıyan kararlar almıştır. Türkiye'deki ilk nükleer santralin inşaatı Rusya'nın devlet şirketi Rosatom'a emanet edildiğinde, enerji bakımından, Rusya'ya olan bu bağımlılık daha da perçinlenmiş oldu. Ancak, aşağıdaki Grafik 14'teki verilerde de görüldüğü üzere, Türkiye son yıllarda gaz kaynaklarını çeşitlendirmeyi başarmış ve Rusya'nın Türkiye'nin gaz tüketimindeki payı 2018 yılında %40'a inmiştir. Rus gazının Türkiye'nin gaz tüketimindeki payında olan bu düşüş, yakından takip edilmesi gereken bir eğilimdir ve iki taraf arasındaki stratejik işbirliğinin son yıllardaki yakınlığı dikkate alındığında, bu veri daha da önemli hale gelmektedir.

Gareth Winrow Türkiye'nin enerji politikası hedeflerini şu şekilde sıralamaktadır:

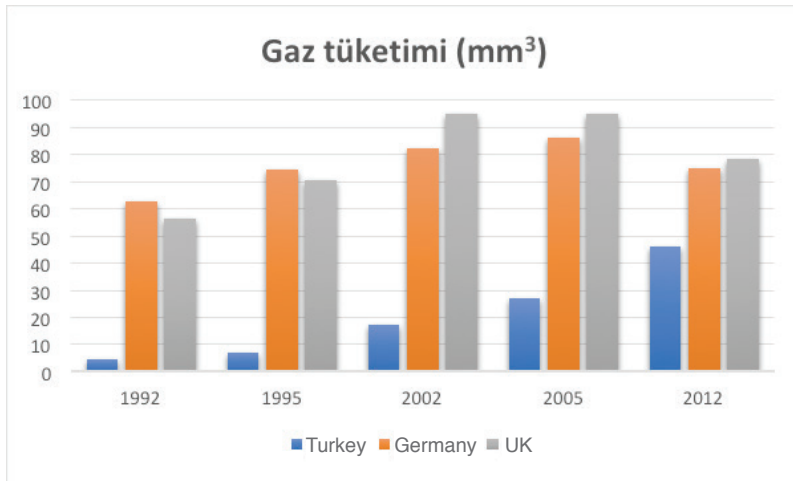
- öncelik; büyüyen bir ekonominin enerji ihtiyacının karşılanmasıdır.
- Türkiye'nin önemli bir enerji transit devleti ve önemli bir enerji merkezi haline getirilmesi.

- bu haliyle, enerji politikası; iç politika ve dış politika kaygıları ile yakından ilişkilidir.⁵⁶

Bu nedenle, Türkiye enerji bağımlısı bir ülkedir ancak enerji ile ilgili stratejik gelişmelerde kendine bir yer edinmek üzere, jeopolitik konumunu da kullanmak istemektedir. Ülke temelde gaz tedariki ve daha az oranda petrol konusunda Rusya'ya bel bağlamaktadır. Bu aşırı bağımlılık, Akkuyu nükleer santrali ihalesinin Rosatom'a verilmesi sonucu daha da yoğun hale gelmiştir. Rosatom'a, o denli büyük imtiyazlar tanınmıştır ki, bazı Türk yorumcular bu imtiyazları, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Batılı güçlere verilen "kapitülasyonlara" benzetmiştir.

Emre Erşen bu konuda şu bilgileri sağlamaktadır: "Türkiye, birincil enerji kaynaklarını oluşturan doğal gaz ve petrolün %75'ini ithal etmektedir. 2017 yılının ilk yarısında, ülkenin petrol ithalatına bağımlılığının %92'den fazla olduğu... ve doğal gaz açısından bu rakamın %99 seviyesinde olduğu tahmin edilmiştir."⁵⁷ Türkiye'nin sürekli olarak makul fiyatlarla güvenilir enerji kaynağı bulması gerekmektedir. Çin'in ardından dünyanın en hızlı büyüyen ikinci pazarı olan Türkiye'nin doğal gaz tüketimi 1992 yılındaki 4,5 mm³ (milyar metreküp) seviyesinden 2012 yılında 46,3 mm³'e yükselmiştir (Grafik 11).⁵⁸

Grafik 11: Gaz tüketimi (milyar metreküp)

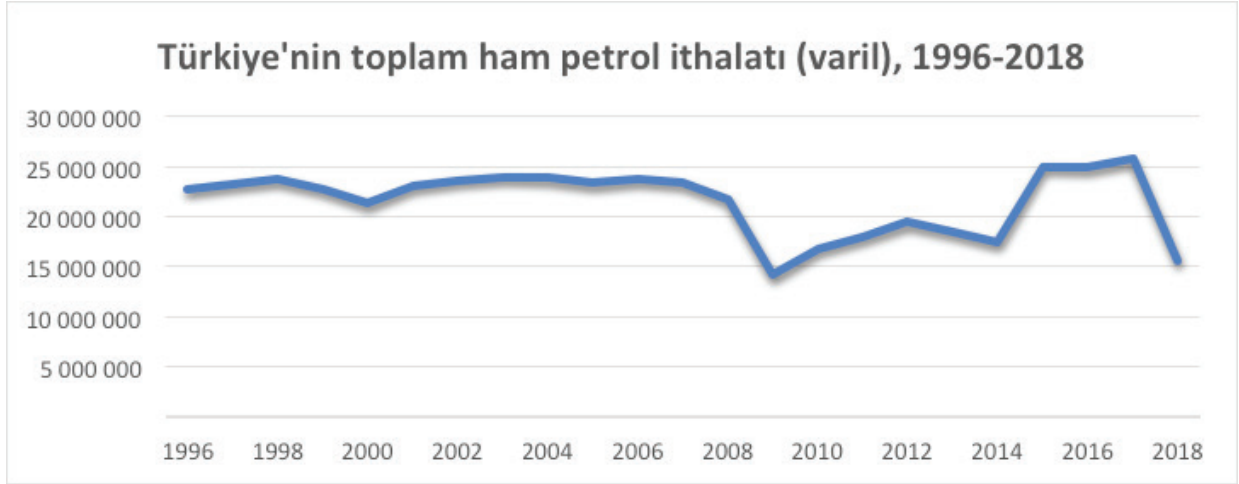
Kaynak: BP'nin çeşitli yıllara yönelik İstatistikî Küresel Enerji Derlemesi'nden elde edilen verilere dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

⁵⁶ Gareth Winrow, "Realization of Turkey's Energy Aspirations: Pipe Dreams or Real Projects?," Brookings CUSE Turkey Project Policy Paper, No. 4, April 2014, s. 1

⁵⁷ Emre Erşen, "The Role of Energy in Turkish-Russian Relations: Converging and Diverging Interests", Fyodor Lukyanov and Soli Özel, ed., Turkish-Russian relations: past and prospects, forthcoming, s.3

⁵⁸ Gareth Winrow, aynı eserde, s. 5.

Grafik 12: Türkiye'nin 1996 ile 2018 yılları arasındaki toplam ham petrol ithalatı

Kaynak: TÜİK verilerine (2018) dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

2018 yılında, doğal gaz tüketimi 54 mm³'e ulaşmış ve bunun üçte biri elektrik üretimi amacıyla kullanılmıştır.⁵⁹ Türkiye doğal gazının %47'sini Rusya'dan, %16'sını İran'dan ve %15'ini Azerbaycan'dan satın almaktadır (Grafik 13). Geriye kalan hacim; Cezayir, Nijerya ve Katar'dan LNG (sıvılaştırılmış

doğal gaz) olarak gelmektedir. 2005 yılında, Rusya'nın gaz ithalatındaki payı %66 seviyesine ulaşmıştır⁶⁰. Petrol açısından bakıldığında, İran; Türkiye'nin ithalatının %50'sini, Irak; %22'sini, Rusya; %10'unu sağlarken⁶¹, %12'lik kısım ise Suudi Arabistan ve Kuveyt tarafından oluşturulmaktadır.

Grafik 13: Türkiye'nin 2018 yılındaki kaynak bazlı gaz ithalatı dağılımı

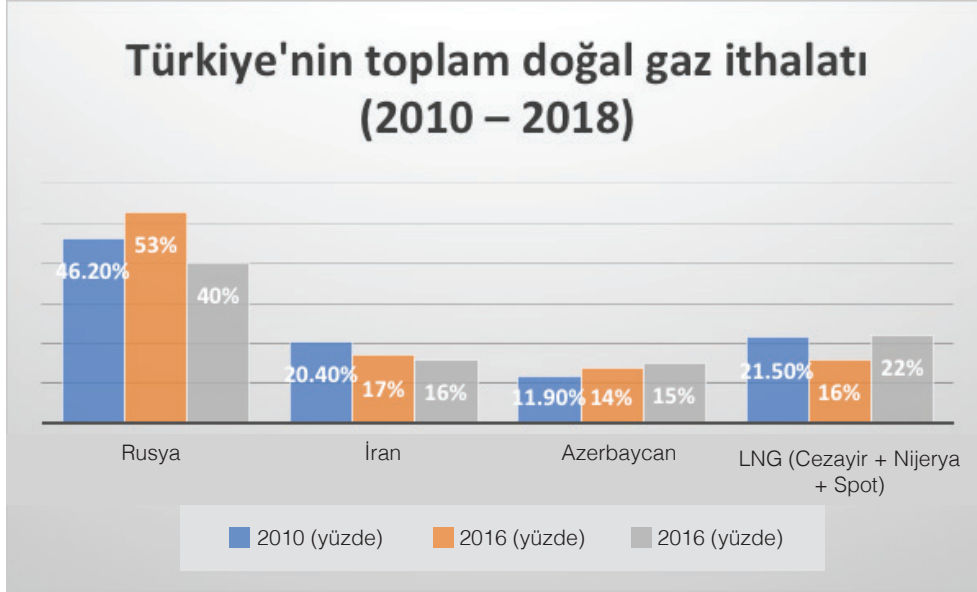
Kaynak: Petform verilerine (2018) dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

⁵⁹ Erşen, a.g.e., s. 3

⁶⁰ Pınar İpek, "The Role of Energy Security in Turkish Foreign Policy", Pınar Gözen Ercan, ed. Turkish Foreign Policy: International Relations, Legality and Global Reach, Palgrave-McMillan, 2017, s. 175

⁶¹ 1996-2018 yılları arasında, Türkiye ortalama 22 milyon varil petrol ithal etmiştir (Şekil 12).

Grafik 14: Türkiye'nin kaynak bazlı gaz ithalatı dağılımı (2010-2018)

Kaynak: Petform verilerine (2018) dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Rusya'nın ekonomisi enerji ihracatına dayalıdır ve istikrarlı pazarlara ihtiyaç duymaktadır. Petrol, ham petrol ve doğal gaz 2016 yılında Rusya'nın tüm ihracatının %70'ine tekabül etmiştir.⁶² Türkiye Rusya'nın ikinci büyük doğal gaz pazarı konumunda bulunmaktadır. Bu dinamiğin yanı sıra, gaz ve petrol jeopolitiği ile Avrupa Birliği'nin Rus gazına olan bağımlılığını azaltma yönündeki kararlılığı Rusya ve Türkiye arasındaki enerjiye ilişkin hususlara dair ilişkiler açısından belirleyici olmaktadır.

Her iki taraf kendi stratejik oyun planına sahiptir, birbirine muhtaçtır ancak en nihayetinde, tarafların pazar ilişkilerinin ötesine geçen menfaatleri muhtelif zamanlarda önemli farklılıklar göstermektedir. Enerji ihracatlarının, Cumhurbaşkanı Putin'in SU-24 krizi sonrasında Türkiye'ye uyguladığı yaptırımların, rejiminin bir parçası olmaması, bu karşılıklı bağımlılıktan kaynaklanmaktadır. Rusya'nın gelir ihtiyacı, istikrarlı bir pazarda kalma isteği ve, son olarak, güvenilir olmayan bir tedarikçi şeklinde lanse edilme korkusu bu bağımlılığı tetikleyen unsurlardan bir kaçısı olarak sıralanabilir. Yeni Türk Akım boru hattı devreye girdiğinde ve Rus firması Rosatom Türkiye'nin ilk nükleer santralini Türkiye'nin güneyinde bulunan, "bir hayli tektonik bir konumda ve heyelanlara açık bir alanda bulunan" Akkuyu'da inşa ettiğinde, söz konusu santrale sahip olup, santrali işletmeye başlarsa, Türkiye'nin enerji kaynakları açısından Rusya'ya bağımlılığı daha da artacaktır.⁶³

Türkiye coğrafi konumu ve bu konumun kendisine sunduğu avantajlardan, ticari ve stratejik anlamda istifade etmek istemektedir. Bu avantajlar; Türkiye'nin başlıca enerji rezervlerine yakınlığının yanı sıra, enerji rezervlerinin çeşitli kaynaklardan batıdaki tüketici pazarlara taşınması için önemli bir transit güzergah olma potansiyeli olarak sıralanabilir. Nihai olarak, Ankara Türkiye'yi bir enerji merkezine dönüştürmek istemektedir. Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin bulunduğu topraklarda yeni bir alan açılması sonucu enerji pazarlarının kapıları enerji yönünden zengin eski Sovyetler Birliği cumhuriyetlerine açılmıştır. Deniz yollarına ulaşımı olmayan ve Rus pazarlarına bel bağlayan batı dünyası bu ülkelerin enerji kaynaklarına erişmek istemiş ancak aynı zamanda enerji kaynaklarının taşınması hususunda Rusya'yı es geçmenin yollarını aramıştır. Esasında, Clinton yönetiminin çok desteklediği Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı söz konusu politikanın ilk örneğini teşkil etmiştir.

Diğer taraftan, Ruslar Avrupa gaz pazarları üzerindeki tekele yakın gücünü muhafaza etmeye ve rekabetin bu devletlere ulaşmasını engellemeye çalışmıştır. Moskova'nın Kiev'le itilafli ilişkileri dikkate alındığında, Rusya boru hattı anlaşmaları 2019 yılında sona erdiğinde Ukrayna'yı da es geçmek niyetindedir. Cumhurbaşkanı Putin'in Aralık 2014'te önerdiği ve Güney Akım Projesi'nin yerini alan Türk Akım projesi bu amaçla uygulamaya koyulmuştur. Avrupa Birliği, Rus gazı-

⁶² Erşen, a.g.e., s. 3

⁶³ http://www.tema.org.tr/web_14966-2_2/entitfocus.aspx?primary_id=1341&target=categorial1&type=2

nın taşınması amacıyla Türkiye'nin münhasır ekonomik bölgesinin ve topraklarının kullanılacağı bir boru hattına olumlu yaklaşmamaktadır, çünkü bu durumda, Avrupa'nın Rus gazına aşırı bağımlılığını azaltma planları suya düşecektir. Brüksel'in amacı; üye devletlerin bir tedarikçi ve boru hattı işletmecisi olarak Rusya'ya bağımlılığının azaltılmasıdır. Brüksel, Rusya harici kaynaklara erişmek ve bu kaynakların Rusya dışından taşınması amacıyla bir Güney Gaz Koridoru

stratejisi geliştirmiştir. Şaşıla bir şekilde lansmanı yapılan ancak gerekli finansman kaynağının toplanmadığı talihsiz ve artık var olmayan Nabucco projesi söz konusu amacın gerçekleştirilmesi hedefiyle planlanan girişimlerden biriydi. Bu stratejik tutumlar, Türkiye'nin enerji politikasını geliştirmeye çalıştığı ve Rusya'nın kendisini desteklediği ortamı oluşturmaktadır.

a) Kaynaklar, pazar hakimiyeti, stratejik hedefler

Soğuk Savaş'ta bile görüldüğü üzere, Türkiye Batı Güvenlik sistemi içerisinde stratejik kimliğini korumuş-90'lı yıllarda birbirlerinin isyancı hareketlerine, baştan sona destek olmasına rağmen- Rusya'yla karşılıklı çıkara dayalı ilişkiler yürütmeyi başarmıştır. Bu raporun diğer kısımlarında, 1990'lı yıllar esnasında iki ülke arasındaki jeopolitik ve hatta ekonomik güç dengesinin Türkiye lehine gerçekleştiği öne sürülmektedir. 21. yüzyılda ise, Rusya eski jeopolitik gücüne yeniden kavuştuğu ve "asimetrik karşılıklı bağımlılık" daha yüksek bir seviyeye geldikçe bu durum değişmiştir. Gürcistan'daki savaş ve Kırım'ın ilhak edilmesinden sonra, Türkiye'nin deniz kuvvetleri bağlamında Karadeniz'deki üstünlüğü genel anlamda sona ermiştir. Bunun sonucunda, Moskova ve Ankara ile karşılıklı gerilimin yaşandığı ve yaptırımların uygulandığı bir dönemde, Cumhurbaşkanı Erdoğan NATO Genel Sekreteri Stoltenberg'i şu sözlerle uyarmıştır: "Karadeniz'de görünmüyorsunuz. Karadeniz'de görünmeyişiniz Karadeniz'i adeta Rusya'nın bir gölü haline dönüştürüyor."⁶⁴

Bu kaygılara rağmen, "Rusya'nın 2008 yılında Gürcistan'a saldırması ve 2014 yılında Kırım'ı ilhak etmesinin ardından, Rusya ile Türkiye arasındaki yakın enerji bağları korunmuştur."⁶⁵ 24 Kasım 2015 tarihinde Rus jetinin düşürülmesinin ardından iki ülke arasındaki en ciddi kriz anında dahi, Rusya gaz kaynaklarının kesilmesine yaptırım rejimi içerisinde yer vermemiş ve Akkuyu nükleer santrale ilişkin hazırlık çalışmaları devam etmiştir.

Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden satın aldığı gazın ücretini

mal ihracatı ile ödemesine olanak tanıyan ve 1984 yılında imzalanan anlaşma Ukrayna, Moldova, Romanya'dan geçen, başlangıçta 6 mm³ kapasitesi olan ve daha sonra bu kapasitenin 14 mm³'e yükseltildiği ilk boru hattı olan Batı Hattının inşa edilmesine olanak tanımıştır⁶⁶. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda, oldukça farklı bir jeopolitik görünüm ve enerji ortamı ortaya çıkmıştır. Yeni ortamda, Türkiye hem artan enerji ihtiyaçlarına yönelik güvenilir enerji kaynaklarını güvence altına almaya, öncelikle gaz ile ilgili bir enerji koridoru olmaya ve daha sonrasında bir merkez haline gelmeye çalışmış ve boğazları artan tanker trafiğinin tehlikelerinden korumaya çalışmıştır. Boğazlar Rus tankerleri açısından önemli bir güzergah olmaya devam etmektedir. Erşen; küresel petrol kaynaklarının yaklaşık yüzde 3'ünün boğazlar yoluyla taşındığını gösteren Uluslararası Enerji Ajansı rakamlarına atıfta bulunmaktadır.⁶⁷

Türkiye'nin Rusya ile 10 Aralık 1996 tarihinde imzaladığı ikinci gaz anlaşmasıyla birlikte, gaz alımlarının ödeme koşulları temelde mal satışından yalnızca nakit ödemeye dönüştürülmüştür. Bu ikinci anlaşmada Türkiye'nin Rusya'dan yılda 8 mm³ gaz alımı yapacağı ve anlaşmanın 23 yıl boyunca yürürlükte kalacağı belirtilmiştir.⁶⁸ Bunun akabinde, Rus makamlarının çok istekli olduğu ve Türkiye'nin Türkmenistan gazını doğrudan bu ülkeden alım planlarının yerini alan tartışmalı Mavi Akım projesi gündeme gelmiştir. Rusya ve Türkiye arasındaki bu üçüncü gaz anlaşması Türkiye'nin Rus gazına bağımlılığını daha da artırmış ve boru hattı inşaattaki iki yıllık bir gecikme sonrası 2002 yılında devreye alındığı-

⁶⁴ Haberrus, "Erdoğan: Karadeniz adeta Rusya'nın bir gölü haline dönüştürüyor", 11 Mayıs 2016
<https://haberrus.com/politics/2016/05/11/erdogan-karadeniz-adeta-rusyanin-bir-golu-haline-donusuyor.html>

⁶⁵ Gareth Winrow, "Turkey and Russia: The Importance of Energy Ties", Insight Turkey, V.19, n.1, 2017, s.17

⁶⁶ Sinan Oğan, "MAVİ AKIM PROJESİ: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği" Stradigma.com, Ağustos 2003, <http://www.emreozgur.com/Mavi.pdf>

⁶⁷ Erşen, a.g.e., s.5

⁶⁸ Aynı eserde.

da Türkiye'yi Almanya'dan sonra ikinci büyük pazarı haline getirmiştir. Yarısı ENI'ye ait olan Mavi Akım Rus petrolünü Karadeniz'in altından taşıyacak ve 2 mm³'ü Türkiye'ye ait olacak 16 mm³'lük bir kapasiteye sahip olacaktır.⁶⁹ Mavi Akım 2002 yılında açıldığında, Rusya'dan Türkiye'ye gaz ithalatı toplam gaz ithalatının %65'ine yükselmiş ancak daha sonra bu pay düşmüştür. Bu sözleşmeler imzalandıktan sonra, Türkiye gaz pazarını liberal hale getirmiştir. Bu gelişmeden sonra, Türk ve Türk olmayan özel firmalar 1986'dan o tarihe kadar BOTAŞ tarafından imzalanmış bazı sözleşmeleri devralmıştır. Winrow kitabında şu ifadelerle yer vermektedir: "2009 yılına kadar, 1998 anlaşması ile sözleşme altına alınan gazın yarısı (4 mm³/yıl) özel firmalara aktarılmıştır. 2012 yılında, 1986'da ilk olarak sözleşme altına alınan gaz hacminin tamamı (6 mm³/yıl) özel şirketlere aktarılmıştır. Bu işletmeler BOTAŞ'ın al-ya-da-öde yükümlülüklerini kabul etmiş ancak Gazprom'la daha düşük fiyatlar üzerinde müzakereler yürütmüştür."⁷⁰ BOTAŞ'ın ödemek zorunda kaldığı daha yüksek fiyatlar ise Gazprom'a karşı açılan, uzun bir süre sonuçlanmayan ve sonuçlandığında istenen faydaları sağlamayan davaların konusu olacaktır.

Sonraki zamanlarda, Ankara'daki yetkililer 1990'lı yılların başından itibaren Türkiye'yi son derece kaygılandırıcı Boğazlardaki tanker trafiğinin azaltılması amacıyla Moskova'yı Karadeniz bölgesinde bulunan Samsun'dan Ceyhan'a kadar uzanan bir petrol boru hattının inşa edilmesi hususunda olumlu yaklaşma konusunda ikna etmeye çalışmıştır. Söz konusu projenin uygulanabilirliğine şüpheyle yaklaşmalarına rağmen, Rus yetkililer mevkiidâşlarıyla uzlaşmış olacaklar ki bir çerçeve anlaşma imzalanmıştır. Uygulanabilir olmaması nedeniyle en nihayetinde rafa kaldırılacak bir projeye yönelik bu iyi niyet gösterisi, Rusya'nın Güney Akım Projesi'ne ısrarla yaklaşmasına olanak tanımıştır. Emre Erşen'in öne sürdüğü üzere, bu proje "AB'nin Nabucco projesine yanıt olarak 2007'de Rusya tarafından gündeme getirilmiştir." İddialı bir başlangıca rağmen gerekli finansman kaynaklarının

toplanamaması nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanan Nabucco AB açısından çok önemli bir proje şeklinde lanse edilmiş ve Avrupa'nın Rus gazı ve boru hatlarına bağımlılığının azaltılmasının amaçlandığı Güney Gaz Koridoru stratejisinin en önemli unsuru olarak planlanmıştır. "Nabucco projesinin temel katılımcılarından biri olmasına rağmen, Türkiye 2009 yılında Güney Akım boru hattının bir bölümünü Türkiye'nin Karadeniz'deki münhasır ekonomik bölgesinde inşa etme izni de vermiştir."⁷¹ Güney Akım boru hattı ağıyla dört açık deniz hattı üzerinden Avrupa'ya 63 mm³/yıl gaz taşınması planlanmıştır. Winrow şu fikri öne sürmüştür: "Bu proje Avrupa Birliği'nin Güney Gaz Koridoru'nu öne çıkarmak suretiyle Avrupa'nın Rusya'ya olan enerji bağımlılığını azaltma planlarını bozma hususunda bir tehdit oluşturmuştur."⁷² Ancak, Avrupa Birliği'nin "Gazprom'un planlanan boru hattı ağına sahip olması ve gaz iletimleri üzerindeki kontrolü ile ilgili olarak bu projenin AB'nin Üçüncü Enerji Paketi hükümlerini ihlal ettiği gerekçesiyle" söz konusu projeye karşı çıkması nedeniyle bu projenin uygulanabilirliği çok tartışmalı bir hal almıştır.⁷³

1 Aralık 2014 tarihinde Ankara'ya gerçekleştirdiği bir ziyaret esnasında, Rus Cumhurbaşkanı Vladimir Putin Türk Akım şeklinde adlandırılan yeni bir projenin sıkıntılı Güney Akım projesinin yerini alacağını açıklayıp ev sahiplerini ve kamuoyunu şaşkınlığa uğratmıştır. İlk başta dört hat üzerinden planlanan ancak Avrupa'nın bu projeden gaz almaya istekli olmaması nedeniyle iki hatta düşürülen Türk Akım projesi gazı Türkiye üzerinden Yunanistan ve Bulgaristan'a taşıyacak şekilde öngörülmüştür. Hattın 2019 sonuna kadar çok daha küçük bir ölçekte devreye alınması planlanmıştır. Proje birçok zorlukla karşılaşmış ve Rus jetinin düşürülmesinden önce görüşmeler askıya alınmıştır. Uzlaşma süreci başladığında, Türk Akım'la ilgili çalışmalar da hızlandırılmıştır. Türk Akım Güney Akım'dan 2.100 kilometre daha kısadır ve bu nedenle, Batı yaptırımlarının baskısı altında bulunan Rus ekonomisi açısından kayda değer tasarruflar sağlayacak-

⁶⁹ Türkiye'nin 1992-2002 yılları arasındaki enerji stratejilerini değerlendiren Oğan Türkiye'nin kendi ulusal stratejik ve ekonomik menfaatlerinin daha iyi korunmasını sağlayacak tutarlı bir strateji eksikliğinin sonuçlarına katıldığı değerlendirilmesinde bulunmaktadır. "Rusya Federasyonu ile yapılan üç ayrı doğal gaz alım anlaşmasıyla ülkenin "enerji güvenliği" dikkate alınmamış ve doğal gazda yaklaşık yüzde 60 oranında Rusya'ya bağımlılık yaratılmıştır; Türkiye ile Rusya arasında Türkiye aleyhine var olan ticaret açığı daha da büyütülmüştür; Doğalgaz karşılığı kısmen de olsa mal satma koşulu getirilmeyerek Türkiye'nin ihracat kapasitesi sınırlandırılmıştır; Türk Cumhuriyetleri, güzergah sorunları ve bölgede başka alıcıların olmaması sebebiyle doğal gazlarını sadece tek ülkeye ve ucuz fiyattan satarak Rusya'ya olan ekonomik ve politik bağımlılıklarını arttırmışlardır; Ekonomik olarak pahalı anlaşmalar yapılmıştır. Türkiye'nin milyarlarca dolar ekonomik kaybına sebep olunmuştur." "MAVİ AKIM PROJESİ: Bir Enerji Stratejisi ve Stratejisizliği Örneği" Stradigma.com, Ağustos 2003, Ağustos 2003

⁷⁰ Gareth Winrow, Turkey's Energy Aspirations, a.g.e., s. 6

⁷¹ Erşen, a.g.e., s. 2

⁷² Winrow, "Turkey and Russia: The Importance of Energy Ties", s. 19

⁷³ Aynı eserde, s. 19-20

tır.⁷⁴ Proje; her biri 15,75 mm³/yıl'lık kapasiteye sahip olup ve deniz ile kara kesimleri bulunacak iki boru hattından meydana gelmektedir. Boru hattının deniz kesimi Rusya Federasyonu tarafından inşa edilecek ve kara kısmında kalan boru hatlarına bir Türk şirketi sahip olacaktır.⁷⁵

Anlaşmada, Türkiye'nin ithal edeceği gaza daha düşük fiyatlar uygulanacağını belirtilmediğinin altını çizen Demirci'ye göre, anlaşmanın koşulları Rusya açısından daha avantajlıdır. "Batı Boru Hattı için ortaya konan koşullara benzer ticari koşullar geçerliliğini korumaya devam edecektir. Bu durumda, Rusya Batı hattı için Ukrayna'ya ödediği transit ücretlerini ödemeyecek ve doğrudan gerçekleştirilen bir ticari işlem sonucu daha yüksek kar elde edecektir...Bu hususa ek olarak, Rusya Avrupa'ya ihracat amacıyla kullanılacak Deniz-2 ve Kara-2 boru hatlarını tek taraflı olarak iptal etme hakkını elinde bulundurmaktadır...Bunun yanı sıra, Gazprom'un üçüncü ülkelere gaz transiti için Türkiye'den izin, onay veya ruhsat alma yükümlülüğü bulunmamaktadır..." Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi Derneği (EDAM) tarafından hazırlanan proje ekonomik değerlendirmesine göre, Türk Akım projesinin Türkiye'nin GSYİH'ine 546 milyon \$ civarında bir katkısı olacaktır⁷⁶. Türkiye'nin cari açığının %37'sinin enerji ihtiyacından kaynaklandığının dikkate alınması gerekmektedir.⁷⁷ Demirci'nin değerlendirmesi iki tarafa sağlanan faydalar açısından daha kötümserdir: "(Kısaca), Moskova Ukrayna'yı es geçmesini sağlayan ve Türkiye'nin Rusya'dan sağladığı gaz kaynaklarına bağımlılığını artıran çok mantıklı bir projeyi Türkiye'nin münhasır ekonomik bölgesini kullanarak ve maliyetleri kısarak uygulamaya geçirmeyi başarmıştır".⁷⁸

Türk Akım projesini hayata geçirmek için büyük bir çaba sarf

eden Rusya'nın Avrupa gaz pazarları üzerindeki hakimiyetini de korumak istediği söylenebilir. Bu bağlamda, Türkiye'nin Rusya ile benzer menfaatleri bulunmamaktadır. Türkiye karlı ve büyük Avrupa pazarlarına yönelik tedarik hatlarını çeşitlendirme, bu avantajı kendi enerji güvenliğini artırma ve Rusya'ya olan bağımlılığını azaltma yönünde kullanma niyetindedir. Son zamanlarda, Ankara yüksek miktarlarda Amerikan ve Mısır LPG'si almaya ve enerji ithalat faturasındaki Rus gazı payını azaltmaya başlamıştır. Bu çeşitlendirme arayışı Batılı ülkelerden de büyük bir destek görmüştür. Daha öncesinde de şöyle bir yoruma yer verilmiştir: "2006-2007 döneminde devreye alınan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğal gaz boru hattı Batılı liderlerden büyük bir destek görmüştür. Bunun temelinde söz konusu boru hatlarının Rusya'nın Hazar bölgesinde ezelden beridir yarattığı etkinin sınırlandırılması hususunda kilit jeopolitik araçlar şeklinde algılanması yatmaktadır."⁷⁹

AB'nin Güney Gaz Koridoru projesinin merkezinde yer alması beklenen ancak başarısızlıkla sonuçlanan Nabucco'ya ek olarak, Türkiye TANAP (Trans Anadolu Boru Hattı) projesinde de Azerbaycan ile işbirliği yapmıştır. Azerbaycan'ın Şahdeniz-2 sahasından gaz taşıyacak boru hattı 1.850 km uzunluğundadır, boru hattının ilk kapasitesi 16 mm³/yıl olacak, Türkiye'nin kendi kullanımı için 6 mm³ ve Avrupa pazarları için 10 mm³ ayrılacaktır. Ek yatırımlarla birlikte, kapasite ilk olarak 24 mm³/yıl, daha sonra da 31 mm³/yıl'a çıkarılabilecektir.⁸⁰ Avrupa'ya ayrılan 10 mm³'lük gaz şu an inşa edilmekte olan ve Yunanistan, Arnavutluk ve İtalya'dan geçecek TAP (Trans Adriyatik Boru Hattı) vasıtasıyla Avrupa'ya aktarılacaktır.

⁷⁴ Türk Akım ile ilgili olarak şu ana kadar yayımlanan en kapsamlı rapor EDAM'ın hazırladığı ve Sinan Ülgen, Gürkan Kumbaroğlu, Mitat Çelikpala, Ahmet K. Han ve Zafer Öztürk'ün kaleme aldığı rapordur. http://edam.org.tr/wp-content/uploads/2017/11/turkstream_report_eng.pdf "Türkiye 2020 yılından sonra Türk Akım'ın tedarik kapasitesini aşan ek doğal gaz kaynaklarına ihtiyaç duyacaktır. 2025 yılına kadar, şimdiki şartların geçerli olması halinde ve Türk Akım'dan gelecek muhtemel gaz kaynaklarının dahil edilmemesi durumunda açık yaklaşık 16 mm³ olacak ve gaz kıtlığı yaşanan senaryoda 37 mm³ açık meydana gelecektir. 2035 yılında ise açık şimdiki şartların geçerli olması halinde 24 mm³'e ulaşacak ve gaz kıtlığı yaşanan senaryoda 40 mm³'ü aşacaktır. Bu koşullar altında Türkiye'nin Türk Akım'dan sağlanacak 15,75 mm³'lük gazdan büyük fayda sağlayacağı açıktır. Türkiye 2025'ten sonraki yıllarda Türk Akım'a ilişkin alım taahhütlerini genişletmek dahi isteyebilecektir." s.8

⁷⁵ Mehmet Cem Demirci, "Türk Akımı mı? Rus Akımı mı? Boru hattı en çok kime yarıyor?", Euronews, 28 Ocak 2019, <https://tr.euronews.com/2019/01/28/turk-akimi-mi-rus-akimi-mi-dogal-gaz-boru-hatti-en-cok-kime-yariyor>

⁷⁶ http://edam.org.tr/wp-content/uploads/2017/11/turkstream_report_eng.pdf "Türk Akım'ın Türkiye'nin enerji kaynağı güvenliğine yapması beklenen katkılara ek olarak, projenin inşaat ve işletme aşamaları esnasında Türk ekonomisine başka ekonomik faydalar sağlayacağını da vurgulanması gerekir. Bu çalışmada projenin kara kesimindeki inşaat çalışmalarının ekonomik etkisi analiz edilmiştir. Yaklaşık 1 milyar \$ tutarında bir yatırım harcamasına dayalı olarak, bu çalışma ile doğrudan, dolaylı ve bu proje sonucu 13.500'e yakın iş, 100 milyon \$ civarında ek hane geliri ve Türkiye'nin GSYİH'ine 546 milyon \$ civarında bir katkı sağlanacağı gösterilmiştir. Bu olumlu ekonomik etkiler boru hattının işletilmesinden kaynaklı yıllık ekonomik faydalar ile perçinlenecektir."

⁷⁷ <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/TR/TCMB+TR/Main+Menu/Istatistikler/Odemeler+Dengesi+ve+Ilgili+Istatistikler/Odemeler+Dengesi+Istatistikleri/>

⁷⁸ Aynı eserde, "Anlaşmada Türkiye'ye satılacak doğal gazda indirim yapılacağına dair herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Aksine, anlaşmanın uygun bulunduğu kanunun gerekçesine göre Batı Hattı için geçerli olan ticari koşullar aynen geçerliliğini korumaya devam edecektir. Bu durumda Türk Akımı ile Rusya, Batı Hattı için Ukrayna'ya ödeyeceği doğal gaz transit ücretini ödemediği Türkiye'ye doğal gaz satacağı için daha fazla kar elde edecektir... Rusya Avrupa'ya ihracat için kullanılacak Deniz-2 ve Kara-2 boru hatlarını tek taraflı olarak iptal etme hakkına sahiptir. Ayrıca, anlaşmada ismi açık bir şekilde Deniz-2 ve Kara-2 boru hatlarının iştiraki olarak zikredilen Gazprom Şirketi, bu hatlar üzerinden üçüncü ülkelere yapılacak gaz transiti için Türkiye'den herhangi bir izin, onay veya lisans almaya ihtiyaç duymayacaktır. Rusya Ukrayna'yı baypas ederek, Türkiye'yi doğal gaz tedarikinde, daha ucuza mal ettiği bir proje ile daha fazla kendisine bağlayarak ve karşılığında büyük bir taviz vermeden Türk Münhasır Ekonomik Bölgesini kullanarak akıllıca bir projeyi hayata geçirmiştir."

⁷⁹ Erşen, a.g.e., s. 6

⁸⁰ <http://www.socar.com.tr/kurumsal-iletisim/haberler/2019-haberler/2019/03/12/tanap-azerbaycan-dan-gelen-gazi-avrupa-sinirina-tasimaya-hazirlaniyor>

b) Nükleer Anlaşma

Normal şartlar altında, enerji ihtiyaçları bakımından Rus gazına bu kadar bağımlı olan bir ülkenin bu bağımlılığı daha da arttırması önerilmez. Akkuyu'da ilk nükleer santrali inşa edip sahip olma (build-own-operate; BOO) hususunda Rosatom'u tercih ederek, Türkiye tam olarak bunu yapmıştır. Bazı yorumcular tarafından enerji ile ilgili konularda iki ülke arasındaki işbirliğinin daha yoğun hale getirilmesi şeklinde yorumlanan bu gelişme aslında Moskova'nın Türkiye'nin enerji kaynakları üzerindeki kontrolünün daha sıkı hale getirilmesine yönelik bir adımdır. Bu sebeple, ilgili sözleşme ağır bir dille eleştirilmiş ve Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği konum ve fiyat belirleme mekanizmaları ile ilgili olarak konuyu yargıya intikal ettirmiştir. En nihayetinde, hükümet ihale sürecini iptal etti ve hükümetler arası bir süreç vasıtasıyla imtiyaz verdi. Mitat Çelikpala, anlaşmanın mahiyeti, projenin bedeli ve her şeyden önemli enerji bağımlılığı konusuna ilişkin argümanların geçerliliğine rağmen, Rusya'nın verdiği teklifin ilgili tarihte verilen tek teklif olduğuna dikkat çekmektedir⁸¹.

Akkuyu Nükleer Santrali'nin inşaatına ilişkin anlaşma 12 Mayıs 2010 tarihinde imzalanmıştır. Tahmini proje maliyeti 20 milyar \$'dır⁸². Santral, tam kapasite ile çalışmaya başladığında, Türkiye'nin 2010 yılı itibarıyla elektrik ihtiyaçlarının %10'una yakınına üretmesi beklenen 1.200 megavat'lık dört reaktörden meydana gelmektedir. 2030 yılı itibarıyla, Türkiye'nin enerji ihtiyaçlarının %6'sının Akkuyu tarafından sağlanacağı tahmin edilmektedir. Temel atma töreninin gerçekleştirilmiş ve Türk hükümetinin, Rosatom'a 'bir liman tesisinin inşaatı'⁸³ da dahil olmak üzere başka imtiyazlar da verilmiş olmasına rağmen, halen güvenlik ve finans ile ilgili olarak çözümlenmesi gereken sorunlar bulunmaktadır.

2016 yılında yayınladığı raporunda, EDAM Akkuyu'nun olası emniyet ve güvenlik risklerini gündeme getirmiştir; santral inşaatının beş yıl süreceği ve teknik ömrünün 60 yıl olacağı tahmin edilmektedir. Santralin ilk 25 yıllık süresi boyunca, Rosatom santralin sahibi olacaktır. Bu hususlar çerçevesinde, Rusya'yla 2080 yılına kadar istikrarlı bir ilişki yürütülmesi gereklidir. Bir Rus jetinin düşürülmesinin ardından Moskova ve Ankara arasındaki ilişkilerin kötüye gitmesi nedeniyle, Rosatom'un inşaat çalışmasına yönelik hazırlıkları durdurduğunu unutmamak önemlidir⁸⁴. Projenin hem jeolojik hem de jeopolitik olarak tehlikeli bir bölgede bulunması güvenlikle ilgili kaygıların ne denli önemli olduğunu göstermektedir⁸⁵.

Rosatom 11-13 milyar \$ tutarındaki tohum yatırımının %51'ine finansman sağlamaktan sorumludur⁸⁶. Üç Türk şirketten meydana gelen bir konsorsiyumun geriye kalan %49'luk bölüme ilişkin yatırım yapması öngörülmüş ancak bu konsorsiyum projeden çekilmiştir. 2017 yılında, Rus tarafı asıl sözleşmede bulunmayan ve "Stratejik Statü" denilen özel bir statü talebinde bulunmuş ve bu statüyü almıştır. Bu çerçevede, Ruslar santralin üzerine inşa edileceği parselin herhangi bir ücret talep edilmeksizin sağlanmasına ek olarak vergi muafiyetleri ve diğer birtakım teşvikler elde etmiştir. Santralin 60 yıllık bir ekonomik ömrünün bulunması beklenmektedir. 15 yıl boyunca, reaktörler tarafından üretilen elektriğin %70'inin 12,35 sent/kWh'lik bir ortalama fiyat üzerinden satın alınmasına ilişkin bir garanti söz konusudur. 15 yıllık dönemin sonunda, fiyatlar pazar fiyatlarına göre belirlenecektir.

Çevre ile ilgili kaygılara ve Akkuyu'nun bir fay hattı üzerinde yer almasına ek olarak, mülkiyet yapısı nedeniyle de Akkuyu inşaatına Türkiye'de karşı çıkılmıştır. Bir Rus şirketinin santra-

⁸¹ Mitat Çelikpala, "Rusya Gazı Keser mi?": Son Gelişmeler Işığında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerine Bakmak, Kuşku ile Komşuluk, Evren Balta, Gencer Özcan, Burç Beşgül, ed., s. 213

⁸² İlk planlanan maliyet olan 18,7 milyar \$'dan %34 civarında bir artışla 25 milyar \$'lık bir maliyet ortaya çıkabilir - EDAM Akkuyu

⁸³ Akkuyu Nükleer Santralin Limanı Haziran Ayında Açılacak, Borsa Zamanı, <https://www.borsazamani.com/ekonomi/akkuyu-nukleer-santralin-limani-haziran-ayinda-acilacak-h7165.html>; Bu konuyla ilgili en önemli makale Türkiye'nin finans alanındaki önde gelen araştırmacı köşe yazarı Çiğdem Toker tarafından kaleme alınmıştır: "Rusya'nın Akkuyu'da Liman Planı", 27 Mart 2019, <https://www.sozcu.com.tr/2019/yazarlar/cigdem-toker/rusyanin-akkuyuda-liman-plani-4142795/>

⁸⁴ <https://www.reuters.com/article/mideast-crisis-turkey-russia-nuclear-idUSL8N13Y31G20151209>

⁸⁵ "Türkiye çevresinde tehlikelerin bulunduğu bir ülkedir ve hem devlet hem de devlet dışı aktörlerden kaynaklanan iç ve dış tehditlerle karşılaşmaya devam etmektedir. Ülkenin Nükleer Santral projesi bölgedeki rakipleri, bu devletler adına terör faaliyeti gerçekleştiren örgütler veya Türkiye'ye zarar vermeyi ya da nükleer santralde bulunan gizli materyaller ve bilgilere erişmeyi amaçlayan diğer terör grupları ve militan grupları açısından cazip bir hedef haline gelebilecektir." Ergun, D., & Kasapoğlu, C. (2015). "Securing Turkey's Prospective Nuclear Energy Program: A Strategic Nuclear Security Risk Analysis", Sinan Ülgen, ed. Nuclear Security: A Turkish Perspective, (EDAM: İstanbul 2015), s.39 http://edam.org.tr/wp-content/uploads/2015/01/edam_nucphysec2015_full.pdf

⁸⁶ Bu bölümdeki bilgiler şu haberdan alınmıştır: Küresel Gündem: Akkuyu'da Türkiye Rusya'ya liman mı Verdi? <https://www.gazeteduvar.com.tr/video/2019/04/08/kuresel-gundem-erdoganin-cantasinda-suriye-ve-akkuyu-var/>

lin tam mülkiyetine sahip olması verilemeyecek kadar büyük bir imtiyaz olarak görülmüştür. Asıl sözleşmede belirtilmeyen iki gelişme ile ilgili de kaygılar dile getirilmiştir. İlk olarak, reaktörleri inşa edecek yüklenici değişmiştir. Hükümet tarafından kontrol edilen bir yüklenici olan JSC Atomstroyexport özel bir şirket olan titan2.ru ile değiştirilmiştir. Bu durum asıl sözleşmede belirtilen hükmün net bir ihlalini teşkil etmektedir. İkinci önemli sorun ise, daha önce de belirtildiği üzere, 28 Mart 2019 tarihinde sözleşmede yapılan değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Aydın Sezer,⁸⁷ reaktörün işleyişi ile ilgili faaliyetlerde kullanılacak bir limanın inşa edilmesinin normal bir uygulama olduğunu öne sürmektedir. Buna karşın, sözleşmede değiştirilen madde hükümleri deniz faaliyetleri de dahil olmak üzere limanın gerçekleştirilmesine müsaade edilecek faaliyetlerin limanı tam teşekküllü ticari bir limana

Son Sözler

Orta seviyede bir küresel güce sahip olan bir ülkeye uygun düşecek şekilde, Türkiye, ezeli düşmanı ve Soğuk Savaş dönemindeki rakibi Sovyetler Birliği ve-sonradan-Rusya Federasyonu ile makul derecede iyi ilişkilere sahip olma konusunda sürekli dikkatli olmuştur. Rejimlerden kaynaklanan ve ideolojik farklılıklarına rağmen iki yeni ülkenin, 20. yüzyılın ilk yarısındaki dayanışması ve ekonomik işbirliği örnek gösterilecek, pragmatik bir yaklaşımı teşkil etmiştir. Soğuk Savaş döneminde dahi, stratejik rekabet ve çekişmeye karşın, ekonomik işbirliğinde, ilerleme kaydedilmiştir. Yeni yüzyılın başından bu yana ortaya çıkan ekonomik durum nitel anlamda önceki dönemlerden farklılık göstermektedir. Türkiye'nin Rus enerjisine bağımlılığı,-inşaat haricinde-Rusya'da hiçbir pazar segmentinde üstünlük kuramaması, Rus yaptırımlarına karşı savunmasızlığı ve Rusya'nın eylemlerindeki değişkenlikler; iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri çok dengesiz hale getirmektedir. İki ülkenin ekonomik ilişkileri ile ilgili yazıların 'işbirliği' olarak nitelediği çoğu husus, bizim bakış açımızla; Türkiye'nin enerji konusundaki büyük bağımlılığı ile ve, bugüne kadarki Türk hükümetlerinin; bu ilişkileri yönetme konusundaki stratejik düşünce ve hareket eksikliği ile daha iyi tanımlanmaktadır.

Rus Cumhurbaşkanı Vladimir Putin Rus SU-24 jetinin düşürülmesinin ardından Türkiye'ye ağır yaptırımlar uyguladı-

dönüştüreceğini göstermektedir.

Ruslar açısından bakıldığında, Akkuyu projesinin birçok avantajı bulunmaktadır. Akkuyu Rusya bakımından başka bir ülkede elektriğin üretilip söz konusu elektriğin Türkiye'den üçüncü kişilere satılabileceği ilk santral örneğini teşkil etmektedir. Çelikpala; Rusya Federasyonu'nun amacının, nükleer teknolojisini küresel arenada pazarlayabilmek olduğunu öne sürmektedir. Akkuyu Rusya'ya çok iyi bir vitrin sağlamaktadır.⁸⁸ Türkiye'nin 60 yıllık nükleer santral hayali bir kenara bırakıldığında, Türkiye'nin bu anlaşmadan ticari veya stratejik anlamda elde etmesi gerekenleri elde edip etmediği uzun yıllar boyunca tartışılmaya devam edilecek gibi gözük-
mektedir.

ğında Türk ekonomisinin bu ikili ilişkide ne kadar hassas bir konumda olduğu açıkça görülmüştür. "Rusya'nın Türkiye'ye uyguladığı ekonomik yaptırımlar arasında; 2011 yılından bu yana uygulanmakta olan vizesiz seyahat rejiminin kaldırılması, Rusya'daki Türk yatırımları ve işçilerine yönelik kısıtlamalar, Rus pazarına ihraç edilen Türk mallarına dair kısıtlamalar ve Türkiye'ye yönelik tarifersiz seferlerin kaldırılması vardır."⁸⁹ Bu yaptırımlar ve sonuçları, Rusya ve Türkiye arasındaki "karşılıklı bağımlılığın" ne derece "asimetrik" olduğunu gözler önüne sermiştir. Türk ekonomik menfaatleri, Rus politikasındaki olumsuz değişikliklerden kolayca zarar görebilmektedir. Köstem, Rus yaptırımları ile karşı karşıya kaldığında Türkiye'nin kırılabilirliğini artıran üç sebepten bahsetmektedir: "İlk olarak, Türk ihracatçıları Rusya'nın yerini alabilecek alternatif bir pazar bulmada zorluk yaşaması. Türkiye'nin Rusya'ya ihracatı 2014 yılındaki 5,9 milyar \$ seviyesinden, 2015'te, 3,6 milyar \$'a, 2016'da 1,7 milyar \$'a gerilemiş ve 2017'de toparlanarak 2,7 milyar \$'a yükselmiştir. İkinci olarak, Rus turistlerden sağlanan gelire yakın, alternatif turist bulunması da bir o kadar zor olması...Son olarak, Rusya'da, doğal gaz ithalatı yapılmaksızın idare etmek ve kısa bir süre içerisinde alternatif enerji kaynakları bulmanın zor olması gibi sebepler sıralanmaktadır. Rusya, Türkiye'nin gaz ihtiyacının yaklaşık %55'ini karşılamıştır. Bu üç hassasiyetten yalnızca birine kısmen müdahale edilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz

⁸⁷ Aynı eserde.

⁸⁸ Çelikpala, a.g.e., s. 212

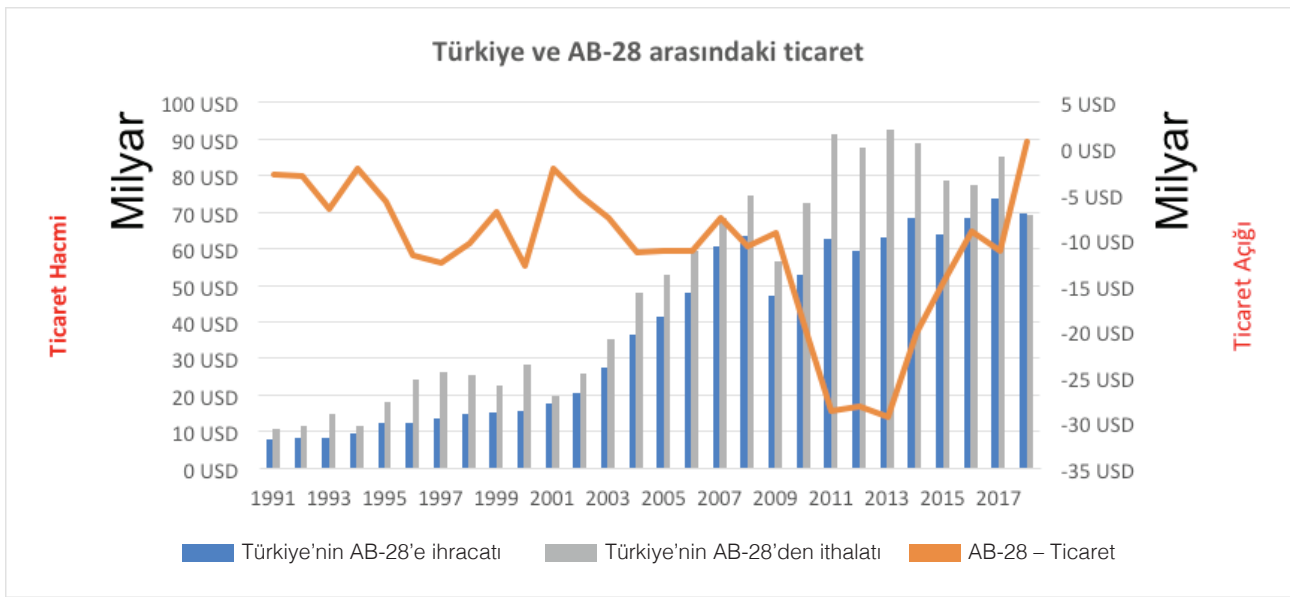
⁸⁹ Köstem, op. cit., p. 13

üzere, Rus gazının Türkiye'nin gaz ithalatındaki payı 2018 yılında %40'a gerilemiştir.

Bu durum, bilhassa Türkiye'nin ihracat faturasının bileşimi dikkate alındığında, Türkiye'nin ekonomik büyüme bakımından Rusya'yla yaptığı ticarete ve Rus pazarına bel bağlamayacağını göstermektedir. Yakın gelecekte, söz konusu bileşim veya Rusya'nın Türkiye'nin sınai mallarına ilişkin talebinde çok büyük bir değişiklik yaşanması mümkün görünmemektedir. Bu nedenle, Rusya pazarı, Türkiye'nin Avrupa'daki

başlıca pazarlarının yerini alamayacak kadar küçüktür. Neticede, 21. yüzyılın ilk on yılı boyunca Türkiye'nin ekonomik ilişkilerinin ve pazarlarının çeşitlendirilmesine yönelik büyük atılımların gerçekleştirilmesinden sonra dahi, AB, Türkiye'nin toplam ticaret hacminin neredeyse %50'sine tekabül etmektedir. Türkiye 2018 yılında AB'ye 70 milyar \$ civarında ihracat yapmış ve neredeyse aynı oranda ithalat yapmıştır. Bu nedenle, Türkiye ve 28 AB Üye Devleti arasındaki ticaret dengesi yalnızca yönetilebilir olmakla kalmıyor aynı zamanda Türkiye açısından avantajlı görünüyor.

Grafik 15: Türkiye ve AB arasındaki ticaret

Kaynak: TÜİK verilerine (2018) dayanarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Büyük yatırımlar olarak lanse edilmelerine rağmen, yeni gaz boru hatları ve Akkuyu Nükleer projesi Türkiye bakımından Rusya'nın AB'ye alternatif bir pazar şeklinde düşünülmesini sağlayacak kadar büyük ekonomik kaynaklar veya yatırım getirmemektedir. Sonuçta, Türkiye'nin hem ticaret hem de doğrudan yabancı yatırımlar anlamında başlıca Avrupa ülkeleriyle kurduğu köklü ekonomik bağlar, uzun yıllar boyunca ekonomik kalkınma perspektifinin en önemli unsuru olarak kalmaya devam edecektir. Türkiye'nin Batı dünyası ile mali ve ekonomik açıdan kurduğu bağların yanı sıra- her ne kadar şu an için tıkanmış görünse de geçerliliğini koruyan-AB üye adaylığı ve Avrupa kurumlarıyla, NATO'ya olan kurumsal bağları Türkiye için, ekonomik krizlere karşı tampon görevi görmektedir. Bu unsurlar, Türkiye'nin iç siyasal sorunları ve hukukun üstünlüğüne dair eksiklik giderildiğinde, ülkenin cazip bir pazar olmasının yanında yatırımcılara güvence sağlamaktadır.

Bu bağlamda, Türkiye ve Rusya arasındaki mevcut stratejik yakınlaşmanın irdelenmesi zorunludur. Bu projenin içerisinde yer alan diğer makalelerde ayrıntılı biçimde analiz edildiği üzere, Türkiye'nin Batılı müttefikleriyle ilişkileri, 2016 yılındaki darbe girişiminden bu yana bir hayli kötüleşmiştir. Darbenin planlayıcısı olduğu iddia edilen Fethullah Gülen'in ABD'de ikamet etmesi ve iade edilmesine ilişkin sorunlar, ABD'nin Suriye'nin kuzeydoğusunda PYD/YPG (Türkiye'nin baş düşmanı PKK'nın Suriye'deki uzantıları) ile yakınlaşması ve militanlarını silahlandırması, Suriye, İran ve İsrail ile ilgili görüşler ve bu ülkelere yönelik politikalarda yaşanan fikir ayrılıkları başta olmak üzere Birleşik Devletler'le yaşanan mevcut sorunlar ilişkilerde sıkıntılar neden olmaktadır. S-400 füzelerinin teslimi, ve Amerika'nın bu teslimat ile ilgili beyan ettiği yaptırımlar (Türkiye'nin F-35 üretim ağı üyeliğinin iptal edilmesi; F-35'lerin teslim edilmemesi ve ABD Kongresi'nin Türkiye'ye CAATSA (ABD'nin Hasımlarıyla Yaptırımlar Yolu-

la Mücadele Etme Yasası) yaptırımları uygulama yönündeki kararı) Türkiye'nin stratejik kimliği ve Transatlantik Pakti'ndeki konumu açısından büyük çaplı bir kriz yaşanabileceğini göstermektedir. Söz konusu gelişmenin ekonomik yansımaları Rusya'nın Türkiye'yi kurtaramayacağı kadar büyük olacaktır.

Bu gerçeklik dikkate alındığında, Türkiye'nin Batı ile kurduğu ekonomik ilişkilerin yerini alacak yeni ekonomik ortaklıklar kurmaya yönelik muhtemel girişimlerine dair tartışmalar yavaş olmaktadır. Türkiye'nin Rusya ve diğer ticaret ortaklarıyla ticaret hacimleri ve bu hacimlerdeki tarihsel değişiklikler kıyaslandığında, bu husus kanıtlanabilmektedir. Bu sebeple, Batıyla arasına daha fazla mesafe

koyarak Türkiye açısından ticari manada daha zor hale gelmektedir. AB ve ABD'nin; Türk şirketleri ve ülke açısından (hem doğrudan yabancı yatırım hem de portföy yatırım kaynakları olarak) önemli pazarlar olması nedeniyle, Türkiye'nin geleneksel ticaret ortaklıklarının Rusya ve Moskova'nın önderliğindeki kuruluşlarla değiştirilmesi gelecek vaat eden bir seçenek şeklinde görülmemektedir.

Diğer yandan, Türkiye-Rusya ekonomik ilişkilerinin "asimetrik bir karşılıklı bağımlılığa" dayalı olması, bu hususlar açısından belirleyici bir nitelik taşımaktadır ve sürdürülebilir kalkınma hedefiyle hareket eden Türkiye'ye yardımcı olabilecek alternatif ekonomik bölgeler arayışında Türkiye'ye belirli sınırlar getirmektedir.

Dış Politika & Güvenlik 2019/11

Temmuz 2019

TÜRKİYE-RUSYA İLİŞKİLERİNİN EKONOMİK BOYUTU

Soli Özel | Akademik Direktör

Belkıs Gökçe Uçar | Genel Sekreter